

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Φιλοσοφία : Γνώση, Αξίες και Κοινωνία

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΣΤΟΝ ΚΑΝΤ
ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΘΕΩΡΙΑ ΠΑΙΓΝΙΩΝ

Μακρυμανωλάκης Παντελεήμων Ανδρέας

AM 5598

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΠΙΣΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΕΠΟΠΤΗΣ)
ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2024

Περίληψη

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία εστιάζει στην έννοια του κοινωνικού συμβολαίου στο έργο του Καντ, αξιοποιώντας και εργαλεία από τη θεωρία παιγνίων. Αρχικά, παρουσιάζονται οι βασικές αρχές της θεωρίας κοινωνικού συμβολαίου ενώ γίνεται και μια εισαγωγή στη θεωρία παιγνίων και τη χρησιμότητά της. Στα επόμενα κεφάλαια εξετάζονται οι θέσεις του Καντ για το κοινωνικό συμβόλαιο, εστιάζοντας στην αλληλεξάρτηση ηθικής και πολιτικής, στο κοινωνικό συμβόλαιο ως ιδέα του Λόγου καθώς και στην θέση των τριών *a priori* αρχών ελευθερία, αυτοτέλεια και ισότητα στην ανάλυση του Καντ για το κοινωνικό συμβόλαιο. Ακολούθως, η εργασία εξερευνά την κανονιστική διάσταση της θεωρίας παιγνίων, όταν οι εμπλεκόμενοι δρουν με τρόπο καντιανό με έμφαση στην απλή καντιανή ισορροπία. Επιπλέον, εξετάζεται η φυσιοκρατική διάσταση της ανάδυσης του κοινωνικού συμβολαίου με εξελικτική θεωρία παιγνίων, το Δίλημμα του Φυλακισμένου, το παίγνιο Κυνήγι Ελαφιού, το μοντέλο της θημωνιάς και τους παράγοντες που ευνοούν τη συνεργασία κατά τον Σκυρμ; (Brian Skyrms). Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας θέτονται εν συντομία κάποια ανοιχτά ερωτήματα που σχετίζονται με τις θέσεις του Καντ γενικά για τις αντινομίες, την ύπαρξη φυσιοκρατικής πλάνης και την πιθανότητα ύπαρξης αντινομίας του κοινωνικού συμβολαίου.

Abstract

This thesis focuses on the concept of the social contract in Kant's work, utilizing tools from game theory. Initially, the basic principles of social contract theory are presented, while an introduction to game theory and its usefulness is also provided. The following chapters examine Kant's positions on the social contract, focusing on the interdependence of morality and politics, the social contract as an idea of Reason, and the position of the three a priori principles of freedom, autonomy, and equality in Kant's analysis of the social contract. Subsequently, the thesis explores the normative dimension of game theory, when the players act in a Kantian way with an emphasis on simple Kantian equilibrium. Additionally, the naturalistic dimension of the emergence of the social contract is examined with evolutionary game theory, the Prisoner's Dilemma, the Stag Hunt game, the Hay Stack model, and the factors that favor cooperation according to Brian Skyrms. The final chapter of the thesis briefly raises some open questions related to Kant's positions in general on antinomies, the existence of a naturalistic fallacy, and the possibility of a social contract antinomy.

**Στην Άννα με αγάπη και ευγνωμοσύνη...
... καὶ τῷ Θεῷ δόξα!**

Ευχαριστίες

Η εργασία που ακολουθεί ήταν για εμένα η κατάληξη μιας δύσκολης αλλά συναρπαστικής περιήγησης στον όμορφο κήπο της φιλοσοφίας. Κατά την διάρκεια του μεταπτυχιακού αυτού προγράμματος μου δόθηκε ευκαιρία να μελετήσω ένα μεγάλο πλήθος σημαντικών φιλοσοφικών κειμένων, από τα πρώτα φιλοσοφικά κείμενα της ελληνικής αρχαιότητας μέχρι τις πιο σύγχρονες εξελίξεις σε διαχρονικά ζητήματα που ακόμα προβληματίζουν όχι μόνο τους φιλόσοφους αλλά και κάθε άνθρωπο της εποχής μας. Επίσης αισθάνομαι πολύ τυχερός που γνώρισα, συζήτησα και προβληματίστηκα παρέα με ικανούς και καλλιεργημένους ανθρώπους, φοιτητές και καθηγητές. Θέλω λοιπόν να ευχαριστήσω καταρχάς όλους τους καθηγητές και τις καθηγήτριες των οποίων παρακολούθησα μαθήματα / σεμινάρια, τις κυρίες Χλόη Μπάλλα, Σταυρούλα Τσινόρεμα, Ειρήνη Βιλτανιώτη και τους κυρίους Πάνο Θεοδώρου, Γιάννη Πίσση, Κωσταντίνο Σαργέντη, Κώστα Ανδρουλιδάκη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα μου κύριο Γιάννη Πίσση για την πολύ καλή συνεργασία μας σε ένα απαιτητικό και πολύπλοκο θέμα, παρά τις δυσκολίες που προέκυψαν. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω την γυναίκα μου Άννα γιατί δίχως την δική της βοήθεια και συμπαράσταση δεν θα ολοκλήρωνα ποτέ αυτό το συναρπαστικό ταξίδι.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	1
<i>Σχετικά με τις θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου</i>	1
<i>Λίγα λόγια για τον Καντ και το έργο του.....</i>	4
<i>Η θεωρία παιγνίων για την μελέτη των θεωριών κοινωνικού συμβολαίου.....</i>	7
2. Μια σύντομη εισαγωγή στην θεωρία παιγνίων.....	9
<i>Κανονιστικότητα και φυσιοκρατία, μια δύσκολη συνύπαρξη.....</i>	9
<i>Η θέση των μαθηματικών.....</i>	11
<i>Μερικές έννοιες και μοντέλα της θεωρίας παιγνίων.....</i>	12
<i>Μερικές έννοιες της εξελικτικής θεωρίας παιγνίων.....</i>	21
3. Οι θέσεις του Καντ για το κοινωνικό συμβόλαιο μέσα από τα κείμενά του....	25
<i>Πολιτική και ηθική, μια σχέση εξάρτησης.....</i>	25
<i>Ελευθερία - φυσική κατάσταση - κοινωνικό συμβόλαιο.....</i>	28
<i>Το κοινωνικό συμβόλαιο είναι ιδέα του Λόγου.....</i>	32
<i>Ιδιοκτησία και στο τέλος αυτοτέλεια.....</i>	36
<i>Καταναγκασμός και τιμωρία ως ισότητα.....</i>	39
4.Κανονιστική διάσταση ή με την καθοδήγηση του λόγου	43
<i>Ένας τρόπος να ξεπεραστούν τα προβλήματα στην επικοινωνία.....</i>	44
<i>Απλή καντιανή ισορροπία στο Δίλημμα του Φυλακισμένου.....</i>	48
<i>Η ίδια λύση για ένα εντελώς διαφορετικό πρόβλημα.....</i>	51

5. Φυσιοκρατική Διάσταση και Εξελικτική Θεωρία Παιγνίων.....	55
Το ευρύτερο καντιανό πλαίσιο.....	55
Το μοντέλο της θημωνιάς.....	58
Τρεις παράμετροι που κατά τον Σκυρμς ευνοούν την επικράτηση της συνεργασίας	62
6. Επίλογος με μερικά ακόμα ανοιχτά – δύσκολα ζητήματα.....	67
Συνοχή μέσα από τις αντινομίες ;	67
Υπάρχει φυσιοκρατική πλάνη ;	69
Θα μπορούσε να υπάρχει και η αντινομία του κοινωνικού συμβολαίου;	71
Βιβλιογραφικές Αναφορές	74

1. Εισαγωγή

Σχετικά με τις θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου

Η νεότερη εκδοχή της θεωρίας *κοινωνικού συμβολαίου* ξεκίνησε αρχικά σαν μια θεωρία πολιτικής φιλοσοφίας αλλά πια έχει εξελιχθεί σε μια γενικότερη θεωρία ηθικής φιλοσοφίας. Παρόλο που μπορούμε να βρούμε διάφορες ιδέες περί *κοινωνικού συμβολαίου* σε αρχαίους φιλόσοφους, για παράδειγμα στον Πλάτωνα¹ και στον Επίκουρο,² πατέρας της σύγχρονης θεωρίας *κοινωνικού συμβολαίου* είναι ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes). Ο Χομπς γεννήθηκε το 1588 στην Αγγλία. Σπούδασε στην Οξφόρδη και αναδείχθηκε σε πανεπιστήμονα της εποχής εκείνης με γνώσεις σε ένα μεγάλο εύρος θεμάτων από την αρχαία γραμματεία, τα μαθηματικά αλλά και τη φυσική επιστήμη της εποχής του. Το 1640, λίγο πριν ξεσπάσει εμφύλιος πόλεμος στην Αγγλία, ο Χομπς αυτοεξορίστηκε στο Παρίσι όπου είχε την τύχη να γνωρίσει φιλόσοφους της νέας τάσης, όπως τον Ντεκάρτ (René Descartes) και τον Γκασσεντί (Pierre Gassendi). Επηρεασμένος από τις ιδέες τους οδηγήθηκε στην συγγραφή του *Λεβιάθαν* (1650), ενός έργου που μέχρι τις μέρες μας κατατάσσεται στα σημαντικότερα κείμενα πολιτικής φιλοσοφίας. Στο *Λεβιάθαν* ο Χομπς πραγματεύεται με τρόπο υλιστικό και μηχανιστικό τις σχέσεις, υποχρεώσεις, δικαιώματα, εξαρτήσεις μεταξύ του λαού και του ηγεμόνα. Μια από τις βασικές του υποθέσεις ήταν πως ο άνθρωπος είναι ον πρωτίστως εγωιστικό και πως χωρίς τους περιορισμούς της κοινωνίας, σε αυτό που αποκάλεσε φυσική κατάσταση, θα επικρατούσε ένας πόλεμος όλων εναντίων όλων. Σύμφωνα με τον Χομπς, είναι καταρχάς εύκολο να παρατηρήσουμε πως όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους. Επίσης πρέπει να παραδεχτούμε πως όλοι οι άνθρωποι προσπαθούν με κάθε τρόπο να διασφαλίσουν τη συνέχιση της ύπαρξής τους, να διατηρήσουν την ελευθερία τους και να αυξήσουν όσο γίνεται τη δύναμή τους.³ Από αυτά ο Χομπς συμπεράνει πως προκειμένου οι άνθρωποι να επιβιώσουν κάποιες φορές ενδέχεται να διεκδικήσουν το ίδιο αγαθό. Τότε το γεγονός πως είναι ίσοι μεταξύ τους θα τους οδηγήσει είτε σε σύγκρουση είτε σε έγχθρα από την οποία θα κινδυνεύουν διαρκώς να έρθουν σε σύγκρουση. Όμως τότε ο ανθρώπινος ορθολογισμός τους οδηγεί στην επιδίωξη μιας ειρήνης ώστε να γίνει

¹ Πλάτωνας, *Πολιτεία*, 357a – 383c (μτφρ. σελ. 104-173)

² Επίκουρος, *Κύρια Δόξαι*, XXXI – XXXIX (μτφρ σελ. 8-9)

³ Χομπς Τ., *Λεβιάθαν*, Κεφ 13 και 14 (σελ 193-211)

πιθανότερη η συνέχιση της ύπαρξής τους. Συνεπώς ο Χομπς κατέληξε πως κάθε λογικός άνθρωπος οικειοθελώς θα συμφωνούσε να παραχωρήσει κάποια από τα δικαιώματά του σε έναν ηγεμόνα (κατάρτιση ενός *κοινωνικού συμβολαίου*) προκειμένου να ξεφύγει από τις ολέθριες συνέπειες της ζωής στη *φυσική κατάσταση* και να εξασφαλίσει με τον τρόπο αυτό τουλάχιστον τη ζωή του. Το έργο αυτό ήταν η αρχή μιας μακράς και δημιουργικής παράδοσης της πολιτικής φιλοσοφίας με επίκεντρο τη θεωρία *κοινωνικού συμβολαίου*.

Η ιδέα αυτή του *κοινωνικού συμβολαίου* αποδείχθηκε πολύ γόνιμη. Σημαντικοί φιλόσοφοι όπως ο Σπινόζα (Benedict Spinoza), ο Λοκ (John Locke), ο Ρουσσώ (Jean Jacques Rousseau) και ο Καντ (Immanuel Kant) ανέπτυξαν θεωρίες που σχετίζονταν ή στηρίχθηκαν στην ιδέα αυτή. Σε καμία περίπτωση όμως δεν υπήρχε απόλυτη συμφωνία μεταξύ των στοχαστών αυτών. Είναι πολύ χαρακτηριστική η εντελώς διαφορετική, σε σχέση με τον Χομπς, προσέγγιση από τον Ελβετό φιλόσοφο Ζαν Ζακ Ρουσσώ. Κατά τον Ρουσσώ τα πράγματα εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά. Στο έργο του *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* (1754) αναφέρει πως στη φυσική κατάσταση οι άνθρωποι ζούσαν μια ειρηνική και πλήρη ζωή. Με το πέρασμα του χρόνου και μετά από την αύξηση του πληθυσμού σε τέτοιο βαθμό, που να μην ικανοποιούνται εύκολα οι ανάγκες τους, οι άνθρωποι κατέφυγαν στον καταμερισμό της εργασίας και στην ιδιοκτησία. Από την εξέλιξη αυτή προέκυψαν αντιπαλότητες, ανταγωνισμοί και αδικίες, φθόνος, απληστία, καταπίεση και άλλα δεινά.⁴ Οπότε, οι άνθρωποι για να αποφύγουν τα χειρότερα και να επανέλθει η ισότητα και η δικαιοσύνη κατέφυγαν στο *κοινωνικό συμβόλαιο*. Ένας τέτοιος συλλογισμός όμως καταλήγει σε ένα παράδοξο, το οποίο ο Ρουσσώ γρήγορα αναγνώρισε. Το *κοινωνικό συμβόλαιο* προέκυψε λόγω ανισότητας, ευαγγελίστηκε την ισότητα, αλλά ουσιαστικά εδραιώθηκε για να διατηρήσει την ανισότητα. Για τον λόγο αυτό ο Ρουσσώ έγραψε αργότερα και άλλη πραγματεία αποκλειστικά για το *κοινωνικό συμβόλαιο*. Στη πραγματεία αυτή, με τίτλο *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (1762), έδωσε ένα κανονιστικό περιεχόμενο σε αντίθεση με το περιγραφικό περιεχόμενο στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Βέβαια, το κανονιστικό περιεχόμενο του μεταγενέστερου έργου έχει άμεση και ισχυρή σχέση με το ερμηνευτικό περιεχόμενο του πρώτου, αφού προσπαθεί να βρει λύσεις στα προβλήματα που διαπιστώθηκαν. Πιο συγκεκριμένα

⁴ Ρουσσώ, ΖΖ. *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, σελ 126

επιδιώκει να διασώσει ή και να επαναφέρει κάποιες από τις ελευθερίες που χάθηκαν μέσα από την σκληρή διαδικασία κοινωνικοποίησης - πολιτικοποίησης του ανθρώπου. Ο Ρουσσώ γράφει πως το *κοινωνικό συμβόλαιο* πρέπει να έχει στόχο : «Να βρεθεί μια μορφή συνένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη την από κοινού δύναμη το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους, ούτως ώστε ο καθένας, καθώς ενώνεται με όλους, να υπακούει ωστόσο μόνο στον εαυτό του και να παραμένει εξίσου ελεύθερος όπως και πριν».⁵

Παρά τα πολλά πλεονεκτήματα που έχει η προσέγγιση των ζητημάτων της πολιτικής και της ηθικής φιλοσοφίας με κάποια θεωρία *κοινωνικού συμβολαίου* η κριτική ήταν και σε μεγάλο βαθμό παραμένει μέχρι τις μέρες μας αυστηρή. Ο Σκωτσέζος φιλόσοφος Ντέιβιντ Χιουμ (David Hume) ήταν από τους πρώτους που ανέδειξαν αδυναμίες σε αυτή τη προσέγγιση και ως προς την ερμηνεία της δημιουργίας των πολιτικών ενώσεων αλλά και ως προς την νομιμοποίηση των πολιτικών εξουσιών. Θεωρούσε παράλογη την ιδέα της οικειοθελούς ή της συναινετικής παραχώρησης ελευθεριών προς τον ηγεμόνα ή την πολιτεία. Ο ίδιος ο Χιουμ χρησιμοποιεί αρκετά την λέξη *absurd*. Εκφράζει τις αντιρρήσεις του με τουλάχιστον τρία είδη επιχειρημάτων. Παρουσιάζει επιχειρήματα από την Ιστορία, από την Εμπειρία και από τον Λόγο. Τα διάφορα επιχειρήματα που παρουσιάζει ο Χιουμ εξαρτώνται το ένα από το άλλο σε μεγάλο βαθμό, και φαίνεται πως η κοινή τους βάση είναι ο εμπειρισμός. Ο Χιουμ παρατηρεί πως αν μελετήσουμε την ιστορική εξέλιξη των καθεστώτων σε διάφορες περιοχές θα δούμε πως συχνά αυτά είναι αποτέλεσμα κατακτητικών πολέμων και συνεπώς επιβλήθηκαν στους ανθρώπους χωρίς να τους ζητηθεί καμία συναίνεση. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει το γεγονός σε κάποια χρονική στιγμή (ακόμα και στο παρόν) σε κάποιο μέρος του κόσμου να υπήρξε ή να υπάρχει *κοινωνικό συμβόλαιο* όπως το εννοούν οι διάφοροι υποστηρικτές του. Για τον λόγο αυτό ο Χιουμ παραθέτει και άλλα επιχειρήματα που δεν αναφέρονται σε ιστορικά δεδομένα, αλλά στον λόγο και στην κοινή ανθρώπινη εμπειρία. Είναι φανερό κατά τον Χιουμ πως ούτε οι υπήκοοι δίνουν την συναίνεσή τους σε κάποιον άρχοντα αλλά ούτε και οι άρχοντες ζητούν την συναίνεση από τους υπηκόους, αλλά μάλλον την υπακοή και την συμμόρφωση στους νόμους και την εξουσία τους. Η εμπειρία λοιπόν δεν συνηγορεί στην ύπαρξη μιας τέτοιας συμφωνίας μεταξύ αρχόντων και αρχομένων. Ο Χιουμ εξετάζει και απορρίπτει

⁵ Ρουσσώ ΖΖ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, σελ 61 και Στυλιανού Α, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου*, σελ 175-176

ακόμα και την περίπτωση της σιωπηρής συγκατάθεσης. Στο δωδέκατο δοκίμιο (XII) με τίτλο *Of The Original Contract*, (1752) γράφει πως το να θεωρήσουμε ότι ένας φτωχός αγρότης έχει δώσει την σιωπηρή συγκατάθεσή του για να κυβερνηθεί από τον άρχοντα ή το καθεστώς ή τους νόμους της περιοχής του μόνο και μόνο επειδή δεν σηκώνεται να φύγει, είναι σαν να θεωρούμε πως ένας ναύτης έχει συμφωνήσει να υπηρετεί τον καπετάνιο ενός πλοίου, στο οποίο όμως τον επιβίβασαν όσο κοιμόταν, μόνο και μόνο επειδή δεν πέφτει στον ωκεανό για να κολυμπήσει προς την πλησιέστερη στεριά. Τέλος το τρίτο είδος των επιχειρημάτων, εκείνα που σχετίζονται με τον λόγο, είναι πολύ στενά συνδεδεμένα με αυτά της εμπειρίας και αυτό είναι αναμενόμενο αφού ο Χιουμ ως εμπειριστής θεωρεί πως ο λόγος πρέπει να ταιριάζει με την εμπειρία μας, ιδιαίτερα στα ζητήματα της ηθικής και της πολιτικής. Έτσι προσπαθεί να αναδείξει αντιφάσεις και παράδοξα που προκύπτουν στις θεωρίες *κοινωνικού συμβολαίου* που είχε μελετήσει.

Λίγα λόγια για τον Καντ και το έργο του

Στη παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε κυρίως με τις θέσεις του Ιμμάνουελ Καντ σχετικά με το *κοινωνικό συμβόλαιο*. Ο Καντ θεωρείται ένας από τους σπουδαιότερους φιλόσοφους όλων των εποχών. Γεννήθηκε το 1724 στο Κένιγκσμπεργκ της Πρωσίας. Το έργο του Καντ επηρέασε και τη θεωρητική φιλοσοφία (μεταφυσική, θεωρία της γνώσης, φιλοσοφία των επιστημών) αλλά και την πρακτική φιλοσοφία (ηθική και πολιτική φιλοσοφία). Έχει πολύ ενδιαφέρον πως δύο από τους φιλόσοφους τους οποίους έχουμε αναφέρει μέχρι τώρα, ο Χιουμ και ο Ρουσσώ, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην σκέψη και το έργο του, όπως ο ίδιος ο Καντ ομολογεί. Για τον Χιουμ, ο Καντ αναφέρει στα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική* (1783) πως: «Εξομολογούμαι: η υπόδειξη του Δαβίδ Χιουμ υπήρξε ακριβώς εκείνο που πρωτοδιέκοψε πριν από χρόνια τον δογματικό μου ύπνο, κι έδωσε στις έρευνές μου μέσα στο πεδίο της θεωρητικής φιλοσοφίας εντελώς άλλη κατεύθυνση».⁶ Οι τρόποι με τους οποίους η φιλοσοφία του Χιουμ επηρέασε τη σκέψη και το έργο του Καντ έχουν γίνει αντικείμενο έρευνας από πολλούς μελετητές. Ενδεικτικά μπορούμε να

⁶ Καντ Ι. *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*, [4:260] (σελ 27)

Επισημαίνουμε ότι για αναφορές σε κείμενο του Καντ, όπου υπάρχουν δύο ενδείξεις η πρώτη αφορά τις σελίδες της έκδοσης της Ακαδημίας και η δεύτερη τις σελίδες στην έκδοση που χρησιμοποιήθηκε.

αναφέρουμε δύο από αυτούς, τον Ερνστ Κασίρερ (Ernst Cassirer) και τον Χανς Ραιχενπαχ (Hans Reichenbach) που σε γενικές γραμμές συμφωνούν ότι οι θέσεις του Χιουμ υπήρξαν για τον Καντ ισχυρά κίνητρα για σημαντικές φιλοσοφικές αναζητήσεις. Ωστόσο ο Καντ δεν έμεινε ικανοποιημένος από τα συμπεράσματα του Χιουμ και ανέπτυξε φιλοσοφικούς αντίλογους με όσο πιο ισχυρά επιχειρήματα μπορούσε.⁷ Όσο για τον Ρουσσώ είναι πολύ χαρακτηριστικά δύο σχόλια του ίδιου του Καντ στο έργο του *Παρατηρήσεις πάνω στο αίσθημα του ωραίου και του υψηλού* (1764). Στο πρώτο από τα δύο σχόλια ο Καντ εξηγεί πως η ενασχόλησή του με το έργο του Ρουσσώ τον βοήθησε να αντιληφθεί την τιμή που οφείλουμε να αποδίδουμε σε κάθε άνθρωπο και συνεπώς έμαθε να σέβεται την αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα όλων των ανθρώπων.⁸ Στο δεύτερο σχόλιο ο Καντ ουσιαστικά αναφέρει πως ο Ρουσσώ είναι για την ηθική ό,τι είναι ο Νεύτωνας για την φυσική⁹ και αυτός ο παραλληλισμός από μόνος του είναι ενδεικτικός για την θέση που είχε ο Ρουσσώ στη σκέψη του Καντ και συνεπώς και για τον βαθμό στον οποίο έχει επηρεαστεί από το έργο του.

Για τον Καντ η πολιτική φιλοσοφία είναι, ή τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι, άμεσα συνδεδεμένη με την ηθική φιλοσοφία. Αυτό ίσως φαίνεται σε πολλά σημεία του έργου του, αλλά σίγουρα φαίνεται πολύ εμφαντικά σε ένα απόσπασμα από το έργο του *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*. (1795), όπου αναφέρει ρητά πως η Πολιτική δεν μπορεί να κάνει ούτε βήμα χωρίς να αποδίδει τον απαραίτητο σεβασμό στην Ηθική.¹⁰ Ο Καντ κάνει διάκριση μεταξύ καθηκόντων του δικαίου και ηθικών καθηκόντων. Η ουσιώδης διαφορά για τον Καντ δεν είναι στο αντικείμενο του καθήκοντος αλλά περισσότερο στο κίνητρό του. Έτσι για παράδειγμα, είναι και καθήκον του δικαίου και ηθικό καθήκον να μην κλέβουμε, όμως τα κίνητρα στις δύο περιπτώσεις είναι διαφορετικά. Το μεν ηθικό καθήκον προέρχεται από ένα εσωτερικό κίνητρο (ελατήριο) το δε καθήκον του δικαίου είναι και αποτέλεσμα εξωτερικού εξαναγκασμού. Από αυτή την διαφορά μπορούμε επίσης να καταλάβουμε πως, ενώ τα καθήκοντα του δικαίου εξαντλούνται σε εξωτερικές πράξεις τα ηθικά καθήκοντα επεκτείνονται και σε εσωτερικές πράξεις ή για μεγαλύτερη σαφήνεια σε εσωτερικά

⁷ Κασίρερ Ε, *Καντ: Η ζωή και το έργο του*, σελ 149-150 και Reichenbach Η, *The rise of scientific philosophy*, σελ. 110

⁸ Kant, I, *Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime and Other Writings*. Ed. Frierson P. and Guyer P. [20 : 44] (σελ 96)

⁹ Kant, I, *Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime and Other Writings*. Ed. Frierson P. and Guyer P. [20: 58] (σελ 105)

¹⁰ Kant, I., *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα.*, [8:380] (σελ 128)

κίνητρα.¹¹ Ο Καντ κάνει και άλλη μια διάκριση μεταξύ αυτών των δύο ειδών των καθηκόντων στο δεύτερο μέρος της *Μεταφυσικής των Ηθών*. Έτσι στην αρχή της Θεωρίας της αρετής ο Καντ αναφέρεται σε δύο δρόμους που μπορούμε να ακολουθήσουμε για τον ορισμό των καθηκόντων. Αν ξεκινήσουμε πρώτα από το σκοπό και αναζητήσουμε το γνώμονα των πράξεων, αυτό είναι ένα καθήκον του δικαίου. Αν όμως ξεκινήσουμε από τον γνώμονα και αναζητήσουμε τον σκοπό που είναι συγχρόνως και καθήκον, τότε αυτό είναι ηθικό καθήκον. Οπότε με αυτή την έννοια, αναφέρει ο Καντ, τα ηθικά καθήκοντα αφενός έχουν τη ρίζα τους στο καθαρό Λόγο και μόνο και αφετέρου οδηγούν σε σκοπούς που στην συνέχεια μπορούν να τεθούν ως θεμέλιο των καθηκόντων του δικαίου.¹² Φαίνεται λοιπόν να κάνει κάποια ιεράρχηση των καθηκόντων αλλά μόνο υπό την έννοια πως τα καθήκοντα του δικαίου είναι ένα υποσύνολο των ηθικών καθηκόντων. Επομένως γίνεται φανερό πως η μελέτη της ηθικής φιλοσοφίας του Καντ είναι απαραίτητη για την ουσιαστική κατανόηση των θέσεων του για το *κοινωνικό συμβόλαιο*. Και όπως αναφέρθηκε για τον Καντ η ηθική φιλοσοφία πρέπει να έχει το στήριγμα της στον καθαρό Λόγο και μόνο. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από την *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών* (1785) όπου γράφει: «Η κάθοδος τούτη προς τις λαϊκές έννοιες είναι ασφαλώς πολύ αξιόπαινη, εάν έχει προηγηθεί και επιτευχθεί απολύτως ικανοποιητικά η ανύψωση προς τις αρχές του καθαρού Λόγου, και τούτο θα σήμαινε: να θεμελιώσουμε την διδασκαλία των ηθών στη μεταφυσική, έπειτα όμως, όταν στερεωθεί, να την διαδώσουμε με την εκλαΐκευση.»¹³ Έτσι σημαντικό ρόλο στην μελέτη του *κοινωνικού συμβολαίου* στο έργο του Καντ θα παίξει αναγκαστικά η μελέτη των θέσεων του στα ζητήματα της μεταφυσικής. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως πρέπει να ξεκαθαρίσουμε με ποια έννοια ο Καντ γράφει πως το *πρωταρχικό συμβόλαιο* είναι μια απλή ιδέα του Λόγου (το γερμανικό *blobe* μπορεί να αποδοθεί και ως ψιλή)¹⁴, ώστε να κατανοήσουμε τόσο τις θέσεις του όσο και την κριτική του πάνω στο ζήτημα. Θα επιχειρηθεί επίσης και μια ερμηνεία του έργου του Καντ υπό το φως επιστημονικών εξελίξεων που έγιναν μετά την εποχή του. Έτσι θα αναφερθούμε σε σύγχρονες μαθηματικές θεωρίες για την μελέτη της ορθολογικής επιλογής, όπως είναι η κλασική θεωρία παιγνίων, αλλά και στην εξελικτική θεωρία παιγνίων που ουσιαστικά προσφέρει μαθηματικά μοντέλα για

¹¹ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:219] (σελ 35-36)

¹² Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:382] (σελ 232-233)

¹³ Καντ, Ι, *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, [4:409] (σελ 48)

¹⁴ Καντ Ι, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 138)

την Δαρβινική θεωρία της εξέλιξης, που αναπτύχθηκε μισό περίπου αιώνα μετά τον θάνατο του Καντ.

Η θεωρία παιγνίων για την μελέτη των θεωριών κοινωνικού συμβολαίου

Η θεωρία παιγνίων έχει χρησιμοποιηθεί για την μελέτη τέτοιων ζητημάτων περίπου από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Σε μια ομιλία του, ο Άγγλος φιλόσοφος Ρίτσαρντ Μπρέιθγουεϊτ (Richard Braithwaite) υποστήριξε πως η θεωρία παιγνίων είναι το κατάλληλο εργαλείο για τη μελέτη της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Στα χρόνια που ακολούθησαν βρέθηκαν αρκετοί σύγχρονοι φιλόσοφοι που καταπαύστηκαν με τέτοιες προσεγγίσεις στη μελέτη θεωριών κοινωνικού συμβολαίου. Μια από τις πρώτες σημαντικές προσπάθειες έγινε από τον Καναδό φιλόσοφο Ντέιβιντ Γκοτιέ (David Gauthier) που χρησιμοποίησε τη θεωρία παιγνίων για να μελετήσει το έργο του Χομπς. Στο βιβλίο του *The logic of Leviathan* (1969) ο Γκοτιέ μελετώντας μια σειρά συλλογισμών του Χομπς, κατέληξε σε ένα πολύ γνωστό μοντέλο της θεωρίας παιγνίων, το *Δίλημμα του Φυλακισμένου* και με βάση αυτό το μοντέλο προχώρησε σε συλλογισμούς που αφορούσαν ζητήματα της εποχής εκείνης, όπως η εξοπλιστική κούρσα ανάμεσα στην Αμερική και την Σοβιετική Ένωση. Λίγα χρόνια αργότερα ο Αμερικανός φιλόσοφος Τζον Ρωλς (John Rawls) με το βιβλίο του *A Theory of Justice* (1971) ανέπτυξε μια καντιανή προσέγγιση του κοινωνικού συμβολαίου που είχε επιρροές και από τις εξελίξεις γύρω από την θεωρία παιγνίων. Το έργο αυτό ουσιαστικά αναγέννησε την φιλοσοφική παράδοση των θεωριών κοινωνικού συμβολαίου και στάθηκε αφορμή για σημαντικές εξελίξεις. Ο Ρωλς θεωρείται από πολλούς ο σημαντικότερος πολιτικός φιλόσοφος του εικοστού αιώνα και το έργο του έχει επηρεάσει σημαντικά την πολιτική στις λεγόμενες δημοκρατίες δυτικού τύπου. Στη συνέχεια της εργασίας θα γίνει σημαντική αναφορά στο έργο του Κεν Μπίνμορ (Ken Binmore), αλλά πιο πολύ σε αυτό του Μπράιαν Σκυρμς (Brian Skyrms), δύο σύγχρονων φιλοσόφων που μελέτησαν την ανάπτυξη των κοινωνικών συμβολαίων με φυσικό τρόπο. Τα βασικά εργαλεία που χρησιμοποίησαν ήταν η θεωρία παιγνίων και η εξελικτική θεωρία παιγνίων, και τα συμπεράσματά τους ήταν παρόμοια. Ο Μπίνμορ στο βιβλίο του *Natural Justice* (2005) αναδείχθηκε αυστηρός κριτής των θέσεων του Καντ και επιχειρηματολόγησε υπέρ μιας καθαρά εμπειριστικής - φυσιοκρατικής προσέγγισης στο κοινωνικό συμβόλαιο. Ομοίως ο Σκύρμς θεωρεί πως ο καλύτερος

τρόπος να μελετήσουμε το ζήτημα αυτό είναι μέσω της θεωρίας παιγνίων και πως τα βασικά παίγνια που χρειάζονται για την μελέτη των *κοινωνικών συμβολαίων* είναι δύο, (α) το *Κυνήγι Ελαφιού* και (β) το *Διαπραγματευτικό παίγνιο*. Με το *Κυνήγι Ελαφιού* μπορούμε να μελετήσουμε το πρόβλημα της συνεργασίας σε θέματα συλλογικής δράσης, που είναι βασικό συστατικό μιας κοινωνίας. Με το *Διαπραγματευτικό παίγνιο* μπορούμε να μελετήσουμε πώς διανέμεται ο πλούτος που παράγεται από τη συλλογική δράση της κοινωνίας. Προφανώς, σε μια πολύπλοκη δομή, όπως είναι μια κοινωνία, υπάρχουν και άλλες διεργασίες που πρέπει και που μπορούν να μελετηθούν με παίγνια. Επίσης για τον Σκυρμς είναι σημαντικό να αντιληφθούμε πως με την βοήθεια των νέων εργαλείων μπορούμε να ξαναδούμε παλιά προβλήματα με μια νέα ματιά και να επαναξιολογήσουμε παλαιότερες ιδέες. Γράφει χαρακτηριστικά: «Τα θεμελιώδη προβλήματα της σύστασης της πολιτείας και της σταθερότητάς της είναι προβλήματα τόσο για την εξελικτική θεωρία όσο και για την πολιτική θεωρία. Οπότε οδηγούμαστε από την άποψη του Χομπς πίσω σε αυτή του Αριστοτέλη - ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης και η πολιτεία δεν είναι κάτι τεχνητό, αλλά ένα δημιούργημα της φύσης.»¹⁵

¹⁵ Skyrms B., *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, (Πρόλογος σελ. xii) απόδοση από τα αγγλικά .

2. Μια σύντομη εισαγωγή στη Θεωρία Παιγνίων

Πριν γνωρίσουμε κάποια βασικά στοιχεία της θεωρίας παιγνίων θα πρέπει να θέσουμε τα όρια μέσα στα οποία θα κινηθεί η μελέτη μας και να προσπαθήσουμε να αναγνωρίσουμε κάποιες από τις δυσκολίες που ενδέχεται να προκύψουν. Όταν αναφερθήκαμε, σε προηγούμενη ενότητα, στον Ζαν Ζακ Ρουσσώ είδαμε πως ο ίδιος προσέγγισε το *κοινωνικό συμβόλαιο* με δύο τρόπους, τον φυσιοκρατικό και τον κανονιστικό. Στην μεν *Πραγματεία για την ανισότητα* η μελέτη του ήταν στην βάση της φυσιοκρατικής, δηλαδή πώς έχουν ή πώς είχαν τα πράγματα. Το δε *Κοινωνικό Συμβόλαιο* είχε περιεχόμενο κανονιστικό, δηλαδή πώς θα πρέπει να έχουν τα πράγματα. Μπορούμε να παρατηρήσουμε αντίστοιχες ανησυχίες αλλά και διακρίσεις στο έργο του Καντ. Από την μια, η ηθική και η πολιτική του φιλοσοφία έχουν ολοφάνερα έναν τελολογικό - κανονιστικό προσανατολισμό. Όμως από την άλλη στην θεωρητική του φιλοσοφία δίνει μεγάλο βάρος στην εμπειρική-επιστημονική γνώση και πώς και σε τι βαθμό μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια τα πράγματα, μέσω της εμπειρίας. Συνεπώς όχι μόνο δεν αποκλείει τη φυσιοκρατική προσέγγιση αλλά αναζητάει τις βασικές προϋποθέσεις ώστε η γνώση που θα προκύψει να είναι όσο γίνεται ασφαλέστερη. Λαμβάνοντας υπόψιν αυτά θα επιχειρηθεί τόσο η μελέτη του κανονιστικού περιεχομένου του *κοινωνικού συμβολαίου*, όσο και το πρόβλημα της φυσικής ανάδυσής του.

Κανονιστικότητα και Φυσιοκρατία, μια δύσκολη συνύπαρξη

Διαβάζοντας το έργο του Καντ παρατηρεί κανείς πως τα κίνητρα, οι στόχοι, οι σκοποί έχουν μια σημαντική θέση στην φιλοσοφία του. Για παράδειγμα στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε μια σύντομη αναφορά στην διάκριση που κάνει ο Καντ, στη *Μεταφυσική των Ηθών*, μεταξύ δικαίου και ηθικού καθήκοντος όπου ο ρόλος του κινήτρου είναι πρωταρχικής σημασίας. Βέβαια στην ηθική φιλοσοφία του, το πιο σημαντικό παράδειγμα, εκείνο που αναδεικνύει στο μέγιστο βαθμό την αξία που αποδίδει ο Καντ σε αυτές τις τελολογικές έννοιες, είναι η κατηγορική προστακτική. Η κατηγορική προστακτική έχει διατυπωθεί με τρεις βασικούς τρόπους και στους δύο από αυτούς γίνεται αναφορά σε σκοπούς.¹⁶ Η πιο γνωστή διατύπωση που αναφέρεται

¹⁶ Καντ I *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών* [4:436-437] (σελ. 85-88)

σε σκοπούς είναι «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα [ανθρώπινη φύση], τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ουδέποτε απλώς και μόνον ως μέσον». Κατά τον Καντ αυτή η προστακτική προκύπτει από το γεγονός πως η έλλογη φύση υπάρχει ως σκοπός καθ' εαυτόν.¹⁷ Μπορούμε συνεπώς να υποστηρίξουμε πως στα θεμέλια της καντιανής τελολογίας είναι και πάλι ο Λόγος. Επειδή λοιπόν για τον Καντ ο Λόγος παίζει ένα τόσο σημαντικό ρόλο και στην επιστημονική έρευνα και στην ηθική φιλοσοφία, ο ίδιος δεν εφείσατο κόπων για να διερευνήσει τα όρια και τις δυνατότητες αυτού του Λόγου. Τόσο στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* όσο και στα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική* ερευνά τα όρια και της εμπειρικής και της καθαρής (μη εμπειρικής) γνώσης. Μια από τις πρώτες επισημάνσεις που κάνει ο Καντ είναι πως κάθε γνώση αρχίζει με την εμπειρία και ουσιαστικά υπάρχει μέσα στα όρια της εμπειρίας¹⁸, όμως αμέσως συμπληρώνει πως η νόησή μας δεν περιορίζεται σε αυτή την εμπειρική γνώση αλλά αναζητά ένα άλλο είδος γνώσης που κομίζει μια βεβαιότητα και μια αναγκαιότητα. Μια γνώση που δεν αναφέρεται μόνο σε ό,τι υπάρχει αλλά κυρίως σε ό,τι πρέπει να υπάρχει με τρόπο αναγκαίο και ανεξάρτητο από την εμπειρία.¹⁹ Με βάση αυτή τη διάκριση, προχωράει να διατυπώσει τις θέσεις του και στο πεδίο της μεταφυσικής αλλά και στην ηθική του Φιλοσοφία. Έτσι, κατά τον Καντ, όλες οι ηθικές αρχές πηγάζουν από τον καθαρό Λόγο και συνεπώς εκτός από a priori, είναι αναγκαίες, καθολικές και ανεξάρτητες από την εκάστοτε εμπειρική πραγματικότητα.²⁰ Σε αυτό το συμπέρασμα ο Καντ έφτασε με πολύ κόπο μέσα από την κριτική του φιλοσοφία, όμως το γεγονός πως οι ηθικές αυτές αρχές είναι ανεξάρτητες από την εμπειρία δεν τις καθιστά απρόσιτες, υπερβατικές και ξένες προς την ανθρώπινη εμπειρία. Φαίνεται πως μια συνολική θεώρηση της καντιανής ηθικής δεν αποκλείει αυτοί οι ηθικοί νόμοι να είναι το προϊόν μιας μακραίωνης εξελικτικής διαδικασίας, είτε βιολογικής είτε πολιτισμικής είτε συνδυασμού αυτών των δύο.²¹

¹⁷ Καντ Ι, *Θεμελιώση της Μεταφυσικής των Ηθών*, [4: 428-429] (σελ 74-76)

¹⁸ Καντ Ι, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, [3: B1] (σελ 71-72)

¹⁹ Καντ Ι, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, [3: B1] (σελ 71-72)

²⁰ Καντ Ι, *Θεμελιώση της Μεταφυσικής των Ηθών*, [4: 411] (σελ 51)

²¹ Βλ. Ανδρουλιδάκης Κ, *Καντιανή Ηθική*, σελ 47-48

Η θέση των μαθηματικών

Τόσο στην φυσιοκρατική όσο και στην κανονιστική μελέτη θα χρησιμοποιήσουμε και μαθηματικά εργαλεία έχοντας πάντα ως στόχο να παραμείνουμε, όσο γίνεται, στο ευρύτερο πλαίσιο μιας καντιανής φιλοσοφίας. Ο στόχος μας θα είναι μέσω των μαθηματικών εννοιών να εμπλουτίσουμε με κάποιο τρόπο την αντίληψή μας για τις φιλοσοφικές έννοιες. Ο ίδιος ο Καντ φαίνεται να υποστηρίζει, ή τουλάχιστον να ανέχεται μια τέτοια άποψη. Για παράδειγμα στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, σε ένα απόσπασμα που αναφέρεται στην έννοια του τριγώνου, γράφει χαρακτηριστικά:

Έστω ότι δίνει κάποιος σε ένα φιλόσοφο την έννοια ενός τριγώνου και τον αφήνει να ανακαλύψει, με τον δικό του τρόπο, ποια είναι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο άθροισμα των γωνιών του και την ορθή γωνία. Αυτός λοιπόν δεν έχει τίποτα άλλο εκτός από την έννοια ενός σχήματος που περικλείεται μέσα σε τρεις ευθείες γραμμές και με το σχήμα αυτό την έννοια άλλων τριών γωνιών. Τώρα, όσο χρόνο και να συλλογίζεται πάνω στην έννοια αυτή δεν πρόκειται να συναγάγει τίποτα το καινούργιο. Μπορεί να αναλύει και να καθιστά σαφή την ιδέα της ευθείας γραμμής ή της γωνίας ή του αριθμού τρία αλλά δεν μπορεί να καταλήξει σε άλλες ιδιότητες που δεν υπάρχουν καθόλου μέσα στις έννοιες αυτές. Αλλά έστω τώρα ότι ένας γεωμέτρης αναλαμβάνει να απαντήσει στο ερώτημα αυτό, Αρχίζει αμέσως με το να κατασκευάσει ένα τρίγωνο, επειδή γνωρίζει πως το άθροισμα διαδοχικών γωνιών πάνω σε μια ευθεία είναι δύο ορθές γωνίες, επεκτείνει τη μια πλευρά του τριγώνου δημιουργώντας δύο εφεξής γωνίες που συνεπώς θα έχουν και αυτές άθροισμα δύο ορθές γωνίες. Στην συνέχεια χωρίζει την εξωτερική από τις γωνίες αυτές φέρνοντας μια παράλληλη προς την απέναντι πλευρά του τριγώνου και παρατηρεί ότι η εξωτερική από τις δύο εφεξής γωνίες (που σχηματίστηκαν από την παράλληλη), είναι ίση με μια εσωτερική (γωνία του τριγώνου) κλπ. Με τον τρόπο αυτό, αυτός οδηγείται με μια σειρά από συλλογισμούς, καθοδηγούμενος πάντα από την εποπτεία, σε μία εντελώς ικανοποιητική και ταυτόχρονα καθολική λύση του ζητήματος.²²

ΚΚΛ, Α 716/B744- Α 717/B 745

Στο απόσπασμα αυτό ο Καντ αναγνωρίζει πως σε κάποια συγκεκριμένα ζητήματα η μαθηματική προσέγγιση μπορεί να είναι πιο καρποφόρα. Αυτό το αποδίδει μάλλον

²² Πρόκειται για δική μου απόδοση του κειμένου για την οποία στηρίχτηκα στη μετάφραση του Δημητρακόπουλου και στην Αγγλική μετάφραση του J.M.D. Meiklejohn

στον αυξημένο ρόλο της εποπτείας που μπορεί να έχει κάποιος στη χρήση και την ανάλυση μαθηματικών αντικειμένων όπως είναι τα σχήματα, τα σύνολα, οι απεικονίσεις κλπ. Με βάση μια τέτοια αντίληψη θα επιχειρηθεί στη συνέχεια μια μαθηματική προσέγγιση θεμάτων που σχετίζονται με τις θεωρίες περί *κοινωνικού συμβολαίου*. Τα μαθηματικά αντικείμενα που θα μας απασχολήσουν είναι από την θεωρία παιγνίων, η οποία είναι μια σχετικά σύγχρονη θεωρία αφού θεμελιώθηκε σε κάπως στέρεες βάσεις στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Πρωτεργάτης αυτής της θεμελίωσης είναι ο Τζον φον Νόιμαν (John von Neumann) ένας από τους σημαντικότερους μαθηματικούς του 20^{ου} αιώνα. Μαζί με τον Όσκαρ Μόργκενστερν (Oskar Morgenstern) έγραψαν το βιβλίο *Theory of Games and Economic Behaviour* (1944) που ουσιαστικά ήταν το πρώτο βιβλίο θεωρίας παιγνίων. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να τονιστεί ότι τα αντικείμενα της θεωρίας παιγνίων, τα οποία απεικονίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια συχνά πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων, είναι σημαντικά πιο δύσκολα και δύσχηστα σε σύγκριση με τα σχήματα της ευκλείδειας γεωμετρίας, τα οποία απεικονίζουν απλά και συνήθως υλικά αντικείμενα. Στόχος μας δεν είναι να γνωρίσουμε σε βάθος την μαθηματική αυτή θεωρία και τις δυνατότητές της αλλά να βρούμε έναν, σχετικά εύκολο, τρόπο να μελετήσουμε κάποιες φιλοσοφικές έννοιες με την βοήθεια της εποπτείας που μπορούμε και αναπτύσσουμε σε μαθηματικά αντικείμενα.

Μερικές έννοιες και μοντέλα της θεωρίας παιγνίων

Η θεωρία παιγνίων είναι ο κλάδος των μαθηματικών με τον οποίο αναλύονται οι στρατηγικές αλληλεπιδράσεις. Με τον όρο στρατηγικές αλληλεπιδράσεις εννοούμε εκείνες τις καταστάσεις στις οποίες επιλέγουμε και ενεργούμε λαμβάνοντας υπόψιν τις επιλογές και τις ενέργειες κάποιων άλλων εμπλεκομένων. Είναι φανερό πως ένας τέτοιος ορισμός περιλαμβάνει καταστάσεις από απλά παιχνίδια, όπως το σκάκι, μέχρι σημαντικές διακρατικές διαπραγματεύσεις, όπως αυτές που αφορούν τα μέτρα κατά της κλιματικής αλλαγής. Η ενασχόλησή μας με την θεωρία παιγνίων και η χρήση της για την διερεύνηση συγκεκριμένων καταστάσεων προϋποθέτει την αποδοχή κάποιων φανερών αλλά και κρυφών προκειμένων. Αρχικά θα πρέπει να δεχτούμε πως όλοι οι εμπλεκόμενοι – παίχτες σκέπτονται, σχεδιάζουν, επιλέγουν και πράττουν με τρόπο ορθολογικό. Πρέπει βέβαια να τονιστεί πως ο ορθολογισμός στον οποίο αναφέρεται η

θεωρία παιγνίων είναι ένας καθαρά εργαλειακός ορθολογισμός. Ουσιαστικά όταν κάποιος είναι εμπλεκόμενος σε ένα παίγνιο, χρησιμοποιεί τον ορθολογισμό του μόνο για να επιλέξει την ενέργεια εκείνη που θα του φέρει τα καλύτερα αποτελέσματα σύμφωνα με τις προτιμήσεις του. Υπάρχουν συγκεκριμένοι περιορισμοί ως προς το εύρος των επιλογών και των δράσεων των εμπλεκόμενων. Ούτε οι προτιμήσεις των εμπλεκόμενων, ούτε η επιλογή του συγκεκριμένου ή άλλου παιγνίου δεν είναι απαραίτητα το αποτέλεσμα κάποιας έλλογης επιλογής. Από αυτό το γεγονός καταλαβαίνουμε πως ο ορθολογισμός στον οποίο στηρίζεται η θεωρία παιγνίων μοιάζει περισσότερο με τον λόγο, σκλάβο των παθών, του Χιούμ και λιγότερο με αυτόν του Καντ. Για τον Καντ ο ορθολογισμός μας δεν πετυχαίνει πάντα την ικανοποίηση των αναγκών μας, έχει όμως ένα σημαντικότερο προορισμό που είναι να παράγει μια βούληση καλή καθ' εαυτή.²³ Είναι κατά κάποιο τρόπο ο τελικός κριτής όχι μόνο των ενεργειών μας αλλά και των μέσων και των στόχων μας. Αυτή η πτυχή του ορθού λόγου δεν υπάρχει στα δεδομένα της θεωρίας παιγνίων, παραμένει όμως το ερώτημα αν μπορεί με κάποιο τρόπο να προκύψει ως αποτέλεσμα. Η δεύτερη προκείμενη που πρέπει να δεχτούμε είναι η κοινή γνώση ορθολογισμού. Πρόκειται για μια κατάσταση στην οποία όλα τα εμπλεκόμενα άτομα εκτός από το γεγονός πως είναι ορθολογιστές και επιλέγουν με τρόπο ορθολογικό, επιπλέον γνωρίζουν ότι όλοι είναι ορθολογιστές και γνωρίζουν ότι όλοι γνωρίζουν ότι όλοι είναι ορθολογιστές και αυτή η ακολουθία γνώσης δυνητικά μπορεί να συνεχίζεται ατέρμονα. Αυτή είναι μια εξαιρετικά δυνατή προϋπόθεση που συχνά δεν επαληθεύεται στην πράξη. Έχει αναδειχθεί μέσω πολλών πειραμάτων, με συγκεκριμένα παίγνια, πως όταν η επιλογή απαιτεί πολύπλοκους υπολογισμούς οι εμπλεκόμενοι συνήθως αρκούνται σε αμοιβαία γνώση ορθολογισμού περιορισμένης τάξης.²⁴ Ο όρος αμοιβαία γνώση διακρίνεται από τον όρο κοινή γνώση και αυτό σημαίνει πως στην πράξη δεν πραγματώνεται η δυνητικά ατέρμονη ακολουθία γνώσης στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως αλλά μονάχα μια σύντομη υποακολουθία της, συνήθως δύο ή τριών βημάτων. Έτσι η κοινή γνώση ορθολογισμού ενώ επιβάλλει ένα απλό και βασικό κανόνα, δηλαδή να μην αγνοούμε και να θυμόμαστε πάντα την ορθολογικότητα όλων των εμπλεκόμενων, συχνά καταλήγει να είναι ένα δυσβάσταχτο φορτίο που οι άνθρωποι δεν το αντέχουν και τελικά δεν το λογαριάζουν.²⁵ Τέλος, μια ακόμα συνήθως σιωπηρή προκείμενη είναι

²³ Καντ, Ι., *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, [4:396], (σελ 29)

²⁴ Βλ. Camerer, C., *Behavioral game theory*, σελ 7- 24

²⁵ Βλ. Βαρουφάκης, Γ., *Θεωρία Παιγνίων*, σελ 72-74 .

πως οι εμπλεκόμενοι έχουν κοινή αντίληψη τόσο για το παίγνιο στο οποίο βρίσκονται όσο και για τα δεδομένα από τα οποία θα βγάλουν τα συμπεράσματά τους. Από αυτά τα δύο, μαζί με τον ορθολογισμό τους και την κοινή γνώση ορθολογισμού που έχουν, αναμένεται πως όλοι θα βγάλουν κοινά συμπεράσματα και πως θα έχουν κοινές πεποιθήσεις για το πού οδηγούνται οι καταστάσεις. Με λίγα λόγια, οι εμπλεκόμενοι στα παίγνια είναι υπό μια έννοια υπολογιστικές μηχανές, με δεδομένο πως έχουν πρόσβαση στα ίδια στοιχεία αναγκαστικά βγάζουν πάντα τα ίδια αποτελέσματα.

Η γκάμα των παιγνίων που μπορούν να προκύψουν είναι τεράστια και οι κατηγορίες στις οποίες χωρίζονται είναι και αυτές πάρα πολλές. Έχουμε για παράδειγμα τα ανταγωνιστικά και τα συνεργατικά παίγνια, τα στατικά και τα δυναμικά, τα παίγνια σταθερού αθροίσματος και τα αμοιβαίως επωφελή παίγνια. Στη συνέχεια της εργασίας θα ασχοληθούμε με αυτά που ονομάζονται στατικά ή στρατηγικά παίγνια. Τα παίγνια αυτά αποτελούνται από (α) ένα σύνολο από $N > 1$ εμπλεκόμενα μέρη, που αποκαλούνται παίχτες (β) Για κάθε παίχτη ένα σύνολο πιθανών ενεργειών, που ονομάζονται καθαρές στρατηγικές (γ) Για κάθε παίχτη ένα σύνολο προτιμήσεων ή αποδόσεων ως προς κάθε συνδυασμό στρατηγικών. Τέλος η επιλογή της στρατηγικής των παιχτών γίνεται συγχρόνως ή με τέτοιο τρόπο ώστε να μην ξέρει ο καθένας τι επιλέγουν οι υπόλοιποι και να αντιδράσει εκ των υστέρων στην επιλογή τους.

Επίσης, στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε μόνο με παίγνια μεταξύ δύο παιχτών, με δύο συγκεκριμένες καθαρές στρατηγικές ο καθένας : *συνεργασία* (Cooperate) και *μη συνεργασία* (Defect) και με συμμετρικές αποδόσεις για τους δύο παίχτες. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος παρουσίασης ενός τέτοιου παιγνίου είναι ο πίνακας αποδόσεων (πίνακας 1).

Πίνακας 1	Παίχτης B	
	C	D
Παίχτης A	C 3,3	1,4
	D 4,1	2,2

Οι γραμμές αντιστοιχούν στις επιλογές του παίχτη A ενώ οι στήλες στις επιλογές του παίχτη B. Κάθε κελί του πίνακα προκύπτει από ένα συνδυασμό επιλογών, μια για κάθε παίχτη. Τέλος, οι τιμές που υπάρχουν σε κάθε κελί είναι οι αποδόσεις των παιχτών, η αριστερή τιμή είναι η απόδοση του A και η δεξιά του B. Έτσι, αν ο A επιλέξει (D) και ο B επιλέξει (C), τότε ο A θα έχει απόδοση 4, ενώ ο B θα έχει απόδοση 1. Το είδος των

παιγνίων, με τα οποία θα ασχοληθούμε στην συνέχεια, θα καθορίζεται αποκλειστικά από τις αποδόσεις των παιχτών, αφού σε όλες τις περιπτώσεις οι παίχτες θα είναι πάντα δύο με τις ίδιες στρατηγικές, *συνεργασία (C)* ή *μη συνεργασία (D)*.

Το παίγνιο που αντιστοιχεί στον πίνακα 1 λέγεται *Δίλημμα του Φυλακισμένου* (Prisoner's Dilemma) και είναι ένα από τα πιο διαδεδομένα παίγνια για τη μελέτη της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Θεωρείται σημαντικό διότι παρουσιάζει σε μοντέλο καταστάσεις στις οποίες δημιουργούνται αντίρροπες δυνάμεις μεταξύ του κοινωνικού και του ατομικού συμφέροντος, μεταξύ της συνεργασίας για το κοινό καλό και της μη συνεργασίας που αποφέρει μεγαλύτερο ατομικό όφελος. Το χαρακτηριστικό αυτό όνομα δόθηκε από τον Καναδό μαθηματικό Άλμπερτ Τάκερ (Albert W. Tucker) στα μέσα του εικοστού αιώνα μαζί με ένα πολύ ενδιαφέρον σενάριο. Το σενάριο αυτό κάνει ιδιαίτερη εντύπωση γιατί έχει ως πρωταγωνιστές, δύο όχι απαραίτητα ηθικά πρόσωπα. Συλλαμβάνονται δύο διαρρήκτες, χωρίς όμως να υπάρχουν τα απαιτούμενα αποδεικτικά στοιχεία για την ενοχή τους. Έτσι η αστυνομία αποφασίζει να τους ανακρίνει ξεχωριστά θέτοντάς τους το εξής δίλημμα. Αν ομολογήσουν και οι δύο τότε θα καταδικαστούν σε 2 χρόνια έκαστος. Αν ο ένας μόνο ομολογήσει τότε αυτός θα αφεθεί ελεύθερος, λόγω έμπρακτης μετάνοιας ενώ ο άλλος θα καταδικαστεί σε 3 χρόνια. Τέλος αν κανείς δεν ομολογήσει τότε θα καταδικαστούν και οι δύο σε 1 χρόνο φυλάκισης για οπλοκατοχή. Όλη αυτή η ιστορία μοντελοποιείται με ένα παίγνιο που αντιστοιχεί στον πίνακα 1.²⁶ Πρέπει να τονιστεί πως στο εν λόγω σενάριο η συνεργασία και η μη συνεργασία είναι μεταξύ των διαρρηκτών. Συνεργασία σημαίνει να παραμείνουν σιωπηλοί και πιστοί στον κοινό τους «αγώνα» παρά το κόστος που ενδέχεται να υποστούν. Μη συνεργασία σημαίνει να ομολογήσουν, να απαρνηθούν το κοινό στόχο και να αποκομίσουν ατομικό όφελος. Με βάση τα παραπάνω είναι εύκολο να καταλάβουμε πως πολλές καταστάσεις στις κοινωνικές μας συναναστροφές καταλήγουν σε παρόμοια διλήμματα. Ένα από τα πολλά παραδείγματα μπορεί να είναι η στάση μας έναντι της φορολογίας. Να αποδώσουμε, για το κοινό συμφέρον,

²⁶ Με τους αριθμούς αυτούς προκύπτει ο εξής πίνακας, που όμως είναι ισοδύναμος με τον πίνακα 1

Πίνακας Σεναρίου		Παίχτης B	
		C	D
Παίχτης A	C	-1,-1	-3,0
	D	0,-3	-2,-2

σωστά και τίμια τους φόρους που μας αναλογούν ή να επιδιώξουμε το ατομικό μας συμφέρον αποκρύβοντας εισοδήματα ;

Υπάρχουν ακόμα δύο σημαντικά παίγνια τα οποία θα μας απασχολήσουν στην μελέτη μας. Το πρώτο λέγεται *Παίγνιο Διασφάλισης* ή *Κυνήγι Ελαφιού* (Stag Hunt). Πήρε το όνομά του από ένα απόσπασμα από το έργο του Ρουσσώ *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*. Στην αρχή του δεύτερου μέρους ο Ρουσσώ δίνει μια μικρή περιγραφή εν είδει παραβολής για την απαρχή των συνεργατικών εγχειρημάτων μεταξύ των ανθρώπων και τις δυσκολίες που ασφαλώς δεν έλειπαν: «Αυτός ήταν ο τρόπος που ασυναίσθητα μπόρεσαν οι άνθρωποι να σχηματίσουν μια ιδέα εντελώς στοιχειώδη για τις αμοιβαίες υποχρεώσεις, και για το πλεονέκτημα που έδινε η εκπλήρωσή τους, μονάχα όμως για όσο καιρό το άμεσο και χειροπιαστό συμφέρον θα το απαιτούσε. Γιατί η πρόβλεψη ήταν κάτι το ανύπαρκτο γι' αυτούς, και απέχοντας πολύ από το να τους απασχολεί ένα απόμακρο μέλλον, δεν σκέπτονταν ούτε καν για άλλη μέρα. Επρόκειτο να πιάσουν ένα ελάφι; Καθένας καταλάβαινε καλά πως έπρεπε να φυλάξει πιστά τη θέση του. Αν όμως τύχαινε να περάσει κοντά από κάποιον κανένας λαγός, δε χωράει αμφιβολία πως θα τον ακολουθούσε χωρίς ενδοιασμούς, και πως, αφού έπιανε τη λεία του, δε θα νοιαζόταν καθόλου που στάθηκε αιτία να χάσουν τη δική τους λεία οι σύντροφοί του».²⁷ Μπορούμε αυτή την ιστορία να την περιορίσουμε σε δύο κυνηγούς και να βάλουμε ενδεικτικές αποδόσεις, Αν συνεργαστούν και πιάσουν το ελάφι παρόλο που θα το μοιραστούν ο καθένας θα έχει μια μεγάλη απόδοση 4. Αν την ώρα που κυνηγάνε το ελάφι ο ένας αποφασίσει να κυνηγήσει τους λαγούς που βρίσκονται κοντά του τότε αυτός θα έχει ικανοποιητική απόδοση 3 και ο σύντροφός του μια πολύ μικρότερη απόδοση, ενδεικτικά 1. Τέλος αν κυνηγήσουν και οι δύο λαγούς τότε δεν θα μπορέσουν να είναι και οι δύο πολύ αποτελεσματικοί και θα έχουν κοινή απόδοση 2. Όλα αυτά τα στοιχεία εκφράζονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2	Παίκτης Β	
	C	D
Παίκτης Α	C 4,4	1,3
	D 3,1	2,2

²⁷ Ρουσσώ ΖΖ, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, σελ 116-117

Και το παίγνιο αυτό συγκαταλέγεται στα βασικά μοντέλα που χρησιμοποιούνται για την μελέτη ζητημάτων πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας. Η μελέτη εστιάζει πάλι στη δυνατότητα επίτευξης της συνεργασίας σε περιπτώσεις που υπάρχουν πειρασμοί οι εμπλεκόμενοι να μην συνεργαστούν.

Τέλος, υπάρχουν και καταστάσεις όπου η προτροπή για συνεργασία δεν γίνεται για να απολαύσουν και οι δύο εμπλεκόμενοι μέγιστο όφελος, αλλά μόνο ο ένας από τους δύο. Καταστάσεις στις οποίες ο ένας από τους δύο εκμεταλλεύεται την εργασία ή την συνεργασία του άλλου. Μπορούμε να φανταστούμε μια κατάσταση στην οποία δύο οδηγοί βρέθηκαν σε έναν δρόμο που έκλεισε ξαφνικά από μια χιονοστιβάδα. Οι δύο οδηγοί έχουν την επιλογή είτε να εργαστούν προκειμένου να αδειάσουν τον δρόμο από το χιόνι και να αποκατασταθεί η κυκλοφορία είτε να περιμένουν η κυκλοφορία να αποκατασταθεί χωρίς την συνδρομή τους. Σε μια τέτοια κατάσταση η εργασία εκλαμβάνεται ως *συνεργασία* (C), ενώ η μη εργασία ως *μη συνεργασία* (D). Μπορούμε πάλι να αποδώσουμε ενδεικτικά οφέλη στα διάφορα ενδεχόμενα του σεναρίου αυτού. Αν μόνο ο ένας εργαστεί για να ανοίξει ο δρόμος, προφανώς θα έχει κάποιο όφελος, αλλά ο δεύτερος που δεν εργάζεται θα έχει πολύ μεγαλύτερο, αφού δεν κοπιάζει καθόλου. Ενδεικτικά, ο πρώτος θα έχει όφελος 2, ενώ ο δεύτερος 4. Αν εργαστούν και οι δύο, η κούραση θα είναι λιγότερη για τους δύο και θα έχουν γρηγορότερα και ευκολότερα το ζητούμενο αποτέλεσμα της αποκατάστασης της κυκλοφορίας· ενδεικτικό όφελος 3 για τον καθένα. Αν όμως κανείς δεν εργαστεί, μπορεί να μην έχουν κάποιο κόστος από την κούραση, αλλά δεν έχουν ούτε το όφελος της αποκατάστασης της κυκλοφορίας· ενδεικτικό όφελος 1 για τον καθένα. Οι αποδόσεις των εμπλεκόμενων καταγράφονται στον πίνακα 3 και το μοντέλο αυτό λέγεται παίγνιο *Χιονοστιβάδα* (Snow Drift). Το συγκεκριμένο παίγνιο έχει στην βιβλιογραφία και άλλα ονόματα, αναλόγως το πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιείται. Μπορούμε να το συναντήσουμε και ως παίγνιο *Γεράκι – Περιστερί* (Hawk-Dove) συνήθως σε κάποιο εξελικτικό πλαίσιο και ως παίγνιο *Κότα* (Chicken) όταν μελετάμε ζητήματα απειλών, εκβιασμών, εκμετάλλευσης και άλλων παρόμοιων αρνητικών φαινομένων.

Πίνακας 3		Παίχτης Β	
		C	D
Παίχτης Α	C	3,3	2,4
	D	4,2	1,1

Τα τρία αυτά παίγνια συχνά παρουσιάζονται με ένα ενιαίο πίνακα και αποδόσεις σε μορφή μεταβλητών R, P, S, T . Τα γράμματα αυτά είναι τα πιο διαδεδομένα και προκύπτουν από τις αντίστοιχες λέξεις στα αγγλικά Punishment (τιμωρία), Temptation (πειρασμός), Sucker (κορόιδο) και Reward (ανταμοιβή) που περιγράφουν μονολεκτικά την ποιότητα των αποδόσεων του κάθε παίχτη.

Γενική Μορφή		Παίχτης B	
		C	D
Παίχτης A	C	R,R	S,T
	D	T,S	P,P

Οπότε σε αυτή την γενική μορφή όταν για τις αριθμητικές τιμές ισχύει

- $T > R > P > S$ τότε το παίγνιο είναι *Δίλημμα του Φυλακισμένου*
- $R > T > P > S$ τότε το παίγνιο είναι *Κυνήγι Ελαφιού*
- $T > R > S > P$ τότε το παίγνιο είναι *Χιονοστιβάδα*

Επίσης πρέπει να επισημάνουμε πως τα παίγνια αυτά συχνά μελετώνται ανά ζεύγη και υπάρχουν διάφορα πλαίσια (κοινωνικά, πολιτικά, εξελικτικά) εντός των οποίων αυτά σχετίζονται μεταξύ τους με ποικίλους τρόπους.

Μια από τις βασικότερες έννοιες της θεωρίας παιγνίων είναι η *Ισορροπία Nash* (Nash Equilibrium). Ένας συνδυασμός ενεργειών, μια από κάθε παίχτη, λέγεται *ισορροπία Nash* σε καθαρές στρατηγικές, αν κανένας από τους δύο παίχτες δεν μπορεί να πετύχει καλύτερη απόδοση επιλέγοντας μια άλλη ενέργεια, όταν ο άλλος εμπλεκόμενος παραμείνει σταθερός στην επιλογή της ενέργειας που υπάρχει στον συνδυασμό αυτό. Με άλλα λόγια, αν μόνο ένας από τους δύο προσπαθήσει να πετύχει καλύτερο αποτέλεσμα, επιλέγοντας κάποια άλλη ενέργεια, τότε αυτός θα βγει χαμένος. Η διαδικασία εύρεσης της *ισορροπίας Nash* σε ένα παίγνιο σαν και αυτά που θα μελετήσουμε είναι απλή. Για κάθε παίχτη σημειώνουμε έναν αστερίσκο πάνω στην απόδοση της καλύτερης αντίδρασης σε κάθε επιλογή του άλλου παίχτη, οπότε η *ισορροπία Nash* θα είναι ο συνδυασμός εκείνος που είναι σημειωμένες με αστερίσκο και οι δύο αποδόσεις του κελιού.

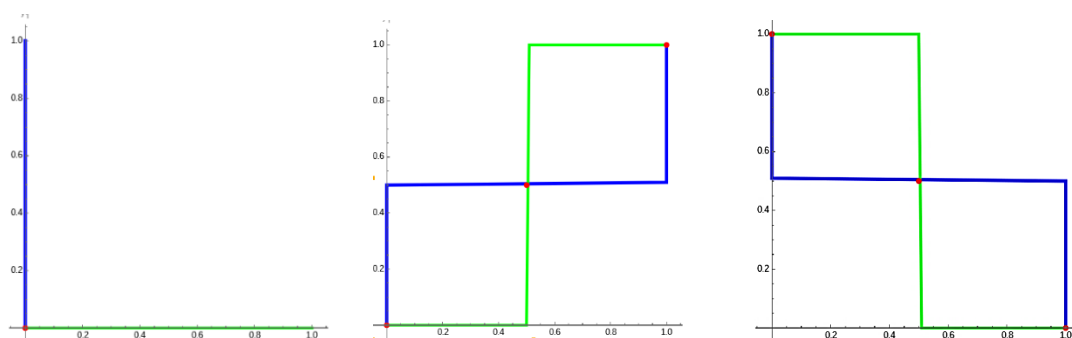
Δίλημμα Φυλακισμένου	Παίχτης Β		Κυνήγι	Ελαφιού	Παίχτης Β					
		C			D		C	D		
	Παίχτης Α	C			3,3	1,4*	Παίχτης Α	C	4*,4*	1,3
		D			4*,1	2*,2*		D	3,1	2*,2*

Χιονοστιβάδα	Παίχτης Β			
		C	D	
	Παίχτης Α	C	3,3	2*,4*
		D	4*,2*	1,1

Έτσι, για τα τρία παίγνια που θα μας απασχολήσουν, έχουμε τα εξής: το *Δίλημμα του φυλακισμένου* έχει μια *ισορροπία Νας*, την αμοιβαία *μη συνεργασία* (D,D), το *Κυνήγι Ελαφιού* έχει δύο *ισορροπίες*, την (D,D) όπως και πριν αλλά και την αμοιβαία *συνεργασία* (C,C), τέλος το παίγνιο *Χιονοστιβάδα* έχει και αυτό δύο *ισορροπίες* την (C,D) και την (D,C). Αυτό σημαίνει πως σε καταστάσεις της μορφής του *Διλήμματος του φυλακισμένου* κάθε εμπλεκόμενος οδηγείται, με βάση τη λογική, στην *μη συνεργασία* και συνεπώς αναγκάζονται και οι δύο να αρκεστούν σε μικρές αποδόσεις. Σε καταστάσεις τύπου *Κυνήγι Ελαφιού* μπορεί, υπό κάποιες προϋποθέσεις, να φτάσουν στο σημείο να συνεργάζονται μεταξύ τους και από την *συνεργασία* αυτή να προκύπτουν μεγαλύτερες αποδόσεις.. Αλλά σε καταστάσεις που μοντελοποιούνται με *Χιονοστιβάδα* η *ισορροπία* προκύπτει όταν ένας από τους δύο συνεργάζεται, ενώ ο άλλος κατά κάποια έννοια τον εκμεταλλεύεται *μη συνεργαζόμενος* και απλά απολαμβάνει τους καρπούς των κόπων του άλλου.

Μέχρι το σημείο αυτό η μελέτη μας για την *ισορροπία Νας* έχει περιοριστεί στις περιπτώσεις που το παίγνιο έχει μόνο καθαρές στρατηγικές, δηλαδή στις περιπτώσεις που οι εμπλεκόμενοι παίκτες διαλέγουν ακριβώς μία από τις στρατηγικές που διαθέτουν και πράττουν πάντα σύμφωνα με αυτή. Όμως πολύ συχνά, όταν ένα παίγνιο δεν παίζεται μια φορά αλλά πολλαπλές φορές, είτε με τους ίδιους είτε με διαφορετικούς εμπλεκόμενους, οι παίκτες μπορεί να αποφασίσουν ότι είναι προτιμότερο να εναλλάσσουν τις στρατηγικές τους. Είναι εύκολο να καταλάβουμε γιατί να συμβαίνει κάτι τέτοιο εξετάζοντας πολύ σύντομα το παιδικό παιχνίδι Πέτρα – Ψαλίδι – Χαρτί. Στο παιχνίδι κάθε παίχτης έχει τρεις στρατηγικές, ωστόσο καμία από αυτές δεν είναι

κυρίαρχη στρατηγική. Κάθε στρατηγική κερδίζει την μία, χάνει από την άλλη και είναι ουδέτερη ως προς τον εαυτό της. Είναι επομένως φανερό πως δεν συμφέρει κάποιον παίχτη να εφαρμόζει πάντα την ίδια στρατηγική, για παράδειγμα «πέτρα», διότι κινδυνεύει να τον εκμεταλλευτεί ο αντίπαλός του παίζοντας την στρατηγική που υπερισχύει, για το προηγούμενο παράδειγμα αυτή θα είναι «χαρτί». Σε τέτοια παίγνια οι παίχτες θέλουν να εναλλάσσουν τις στρατηγικές τους για να έχουν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Προκύπτει έτσι ένα μείγμα στρατηγικών με κάποια συχνότητα ή με κάποια πιθανότητα για κάθε επιλογή. Το μείγμα ή η κατανομή αυτών των πιθανοτήτων με τις οποίες εναλλάσσει τις καθαρές στρατηγικές του ο κάθε παίχτης λέγεται μεικτή στρατηγική. Είναι εύκολο να καταλάβουμε πως υπάρχουν άπειρες μεικτές στρατηγικές σε κάθε παίγνιο το οποίο ένας παίχτης έχει τουλάχιστον δύο καθαρές στρατηγικές. Πολύ συχνά λοιπόν μια από αυτές τις μεικτές στρατηγικές είναι *ισορροπία Nash*. Η εύρεση της *ισορροπίας Nash* σε μεικτές στρατηγικές είναι μια πιο πολύπλοκη διαδικασία και υπάρχουν διάφορες τεχνικές με τις οποίες την υπολογίζουμε. Ένας από τους πιο παραστατικούς τρόπους είναι με την βοήθεια των διαγραμμάτων καλύτερης αντίδρασης, όπου σχεδιάζονται τα διαγράμματα καλύτερης αντίδρασης των δύο παιχτών στο ίδιο σύστημα αξόνων και εκεί που τέμνονται είναι η *ισορροπία Nash*.²⁸ Ακολουθούν τα διαγράμματα καλύτερης αντίδρασης στα τρία παίγνια που έχουμε παρουσιάσει και βλέπουμε πως δύο από αυτά έχουν *ισορροπία Nash* σε μεικτές στρατηγικές.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα πρέπει να διευκρινιστεί πως ενώ η *ισορροπία Nash* σε μεικτές στρατηγικές είναι μια πολύ σημαντική έννοια για την θεωρία παιγνίων, στην συνέχεια της εργασίας θα γίνει πολύ περιορισμένη και στοχευμένη χρήση της.

²⁸ Βλ. Σταματόπουλος, Γ., *Θεωρία Παιγνίων*, 2.4 : Μεικτές Στρατηγικές (σελ. 26-30)

Μερικές έννοιες της Εξελικτικής θεωρίας παιγνίων

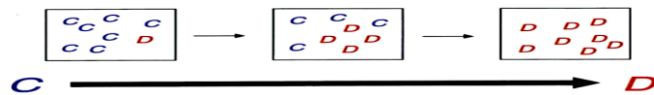
Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η θεωρία παιγνίων χρησιμοποιήθηκε στην δημιουργία μαθηματικών μοντέλων για την θεωρία της εξέλιξης. Η πρώτη πολύ σημαντική προσπάθεια ήταν το άρθρο των Τζον Μάιναρντ Σμιθ (John Maynard Smith) και Τζορτζ Ρόμπερτ Πράις (George Robert Price), *The logic of animal conflict* που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Nature το Νοέμβριο του 1973. Αν και το συγκεκριμένο άρθρο αναφερόταν 'στο πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ανάδυση κάποιων στρατηγικών σε ένα πληθυσμό, για οποιοδήποτε ζώο γενικά, σύντομα η μελέτη εξειδικεύτηκε στον άνθρωπο και τις ιδιαιτερότητές του. Έτσι η νέα αυτή κατεύθυνση της θεωρίας παιγνίων έδωσε και πάλι ώθηση σε μια ιδέα που υπήρχε από την εποχή του Δαρβίνου, ότι δηλαδή οι ηθικοί και πολιτικοί κανόνες που υπάρχουν στην κοινωνία είναι το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας.

Παρουσιάζουμε στη συνέχεια κάποια βασικά στοιχεία της εξελικτικής θεωρίας παιγνίων, χρησιμοποιώντας ως παραδείγματα τα τρία σημαντικά παίγνια που έχουμε δει από πριν. Ένα εξελικτικό παίγνιο αναφέρεται πάντα σε έναν πληθυσμό. Κάθε άτομο είναι «γενετικά προγραμματισμένο» να συμπεριφέρεται με συγκεκριμένο τρόπο, αυτή είναι η στρατηγική του. Το παίγνιο παίζεται επανειλημμένα ανά δύο άτομα και κάθε φορά μετά από τυχαία επιλογή. Ο πληθυσμός θεωρείται συνήθως άπειρος οπότε η πιθανότητα να προκύψει δύο φορές το ίδιο ζευγάρι είναι σχεδόν μηδενική. Μια ακόμη σημαντική διαφορά από την κλασική θεωρία παιγνίων είναι οι αποδόσεις. Στην εξελικτική θεωρία παιγνίων η απόδοση αντικατοπτρίζει την ικανότητα επιβίωσης ή τους απογόνους ενός ατόμου. Τέλος, θεωρούμε πως η αναπαραγωγή είναι ασεξουαλική, δηλαδή οι απόγονοι κληρονομούν χωρίς καμία αλλοίωση τη στρατηγική του γεννήτορά τους. Συνεπώς, είναι λογικό οι στρατηγικές να ονομάζονται και αντιγραφείς, αφού θεωρούμε πως μεταδίδονται αναλλοίωτες στους απογόνους, οπότε είναι σαν να δημιουργούν αντίγραφα του εαυτού τους.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω ένα από τα βασικά στοιχεία που μελετάμε με την εξελικτική θεωρία παιγνίων είναι ο πληθυσμός. Ένας πληθυσμός λέγεται μονομορφικός, όταν σε ολόκληρο τον πληθυσμό έχει επικρατήσει μια στρατηγική. Αν σε ένα μονομορφικό πληθυσμό όλα τα άτομα ακολουθούν μια στρατηγική s και βρεθεί μια μικρή ομάδα εισβολέων, που ακολουθεί μια διαφορετική στρατηγική s' , θα λέμε ότι η s είναι *Εξελικτικά Σταθερή Στρατηγική*, αν η στρατηγική s έχει καλύτερες

αναμενόμενες αποδόσεις μέσα στον πληθυσμό από την εναλλακτική στρατηγική s' .²⁹ Σε μια τέτοια περίπτωση τα άτομα με τη στρατηγική s' θα τείνουν να εξαφανιστούν, οπότε ο πληθυσμός θα παραμείνει μονομορφικός ως προς τη στρατηγική s .

Μπορούμε τώρα να μελετήσουμε τα τρία βασικά παίγνια που έχουμε παρουσιάσει πιο πάνω. Στο *Δίλημμα του φυλακισμένου*, όταν ο πληθυσμός είναι μονομορφικός με στρατηγική *μη συνεργασία* (D), τότε οποιαδήποτε εισβολή από άτομα που έχουν στρατηγική *συνεργασία* (C), θα εξαφανιστεί σε μερικές γενιές. Αυτό είναι εύκολο να το καταλάβουμε, αφού από τον πίνακα 1 φαίνεται πως όταν συναντηθούν ένα άτομο με στρατηγική (D) και ένα με στρατηγική (C) η απόδοση του πρώτου είναι 4 και είναι πολύ καλύτερη από την απόδοση του δεύτερου που είναι 1. Σε ένα εξελικτικό παίγνιο αυτό σημαίνει πως θα έχει πολύ περισσότερους απογόνους που θα ακολουθούν τη στρατηγική του, συνεπώς ο πληθυσμός των εισβολέων αργά ή γρήγορα θα εξαφανιστεί. Έτσι, στο εξελικτικό *Δίλημμα του φυλακισμένου* η στρατηγική *μη συνεργασία* (D) είναι μια εξελικτικά σταθερή στρατηγική (ΕΣΣ). Αν από την άλλη ο αρχικός πληθυσμός είναι μονομορφικός, αλλά με στρατηγική *συνεργασία* (C), τότε μια εισβολή από άτομα με την εναλλακτική στρατηγική (D) όχι μόνο θα καταφέρει να επιβιώσει, αλλά στο τέλος θα επικρατήσει. Άρα, η στρατηγική *συνεργασία* (C) δεν είναι εξελικτικά σταθερή. Για το *Δίλημμα του φυλακισμένου* η εξέλιξη ευνοεί την στρατηγική *μη συνεργασίας* (D) όποιες κι αν είναι οι αρχικές συνθήκες.

Έχει αποδειχθεί πως η ύπαρξη μιας *ισορροπίας Nash* είναι μια αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη μιας ΕΣΣ, ωστόσο δεν είναι ικανή συνθήκη. Αυτό με άλλα λόγια σημαίνει πως δεν αντιστοιχεί μια ΕΣΣ σε κάθε *ισορροπία Nash* που υπολογίσαμε στο στατικό παίγνιο. Έτσι στο *Κυνήγι Ελαφιού* που έχει δύο *ισορροπίες Nash* σε καθαρές στρατηγικές και μια σε μεικτές στρατηγικές, έχουμε μόνο δύο ΕΣΣ που αντιστοιχούν στις *ισορροπίες με καθαρές στρατηγικές*, τη *μη συνεργασία* (D) και τη *συνεργασία* (C). Ενώ στην *Χιονοστιβάδα* που έχει πάλι τρεις παρόμοιες *ισορροπίες Nash*, έχουμε μόνο μια ΕΣΣ, που σε αυτό το παίγνιο αντιστοιχεί στην *ισορροπία με τις μεικτές στρατηγικές*.

²⁹ Βλ. Βαρουφάκης, Γ., *Θεωρία Παιγνίων* σελ. 537-550

Ένας σημαντικός παράγοντας που μελετάμε όταν ένα εξελικτικό παίγνιο έχει περισσότερες $ES\Sigma$ είναι οι δυναμικές της εξίσωσης του αντιγραφέα. Η εξίσωση του αντιγραφέα είναι μια μαθηματική σχέση που εκφράζει τον ρυθμό μεταβολής του ποσοστού του πληθυσμού που ακολουθεί μια στρατηγική (αντιγραφέας) και προκύπτει από μια απλή σκέψη. Ο ρυθμός μεταβολής του ποσοστού p των ατόμων που έχουν μια στρατηγική s είναι ανάλογος με την διαφορά της αναμενόμενης απόδοσής της από τον μέσο όρο των αποδόσεων

$$p' = p(EU_s - \bar{EU}).$$

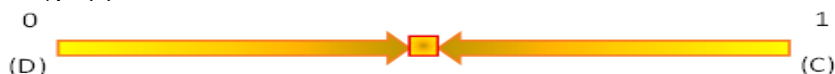
Αν η διαφορά αυτή είναι θετική, δηλαδή η στρατηγική αποδίδει καλύτερα από τον μέσο όρο, τότε έχουμε θετικό ρυθμό μεταβολής του ποσοστού και επομένως αύξηση του πληθυσμού που την ακολουθεί. Αν η διαφορά είναι αρνητική, δηλαδή αποδίδει χειρότερα από τον μέσο όρο, τότε έχουμε αρνητικό ρυθμό μεταβολής του ποσοστού, οπότε έχουμε μείωση. Στο *Κυνήγι Ελαφιού* οι δυναμικές του αντιγραφέα της στρατηγικής της *συνεργασίας* (C) φαίνονται στο παρακάτω διάγραμμα.

Αυτό σημαίνει πως αν μόνο ένα μικρό ποσοστό p του συνολικού πληθυσμού έχει στρατηγική (C), δηλαδή αν το p βρεθεί στη κόκκινη περιοχή (αριστερό άνωσμα), τότε το p θα μηδενιστεί και ολόκληρος ο πληθυσμός θα οδηγηθεί στη *μη συνεργασία*. Αν όμως ένα ικανοποιητικό ποσοστό p του πληθυσμού έχει στρατηγική (C), το p βρεθεί στη πράσινη περιοχή (δεξί άνωσμα), τότε το p μετά από καιρό θα γίνει 1, δηλαδή ολόκληρος ο πληθυσμός θα οδηγηθεί στη *συνεργασία*. Οι περιοχές αυτές λέγονται διαστήματα έλξης των αντίστοιχων στρατηγικών. Ο Μπίνμορ με βάση τα παραπάνω εξηγεί πως, όταν μια κοινωνία έχει υιοθετήσει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, είναι δύσκολο να ξεφύγει από αυτήν ακόμα κι όταν γνωρίζει πως δεν είναι αποδοτική. Μάλιστα, αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Νάπολη της Ιταλίας, όπου έχει επικρατήσει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να αγνοεί τα σήματα κυκλοφορίας και αυτό είναι κάτι που διαιώνίζεται, παρά τις δυσκολίες που προκαλεί, αλλά και τις προσπάθειες που γίνονται για να περάσουν στη πιο αποδοτική συμπεριφορά, που είναι η τήρησή τους.³⁰ Αν δεχτούμε μια τέτοια ερμηνεία, τότε είναι εύκολο να κάνουμε το επόμενο βήμα. Μπορούμε με ανάλογες μεθόδους να μελετήσουμε πιο πολύπλοκα

³⁰ Binmore K., *Fairness as a natural phenomenon*. σελ 5

θέματα συνεργασίας, όπως η γενικότερη τήρηση των νόμων, η συλλογική δράση για την εφαρμογή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και άλλα παρόμοια που σχετίζονται άμεσα με τις θεωρίες για τα *κοινωνικά συμβόλαια*. Ωστόσο, όταν κάνουμε την αντίστοιχη μελέτη για την δυναμική αντιγραφών στο παίγνιο *Χιονοστιβάδα*, προκύπτει το παρακάτω διάγραμμα.

Στην περίπτωση αυτού του παιγνίου τα πράγματα εξελίσσονται πολύ διαφορετικά. Αν ξεκινήσουμε με μονομορφικό πληθυσμό στον οποίο όλοι συνεργάζονται (C) και εισβάλει ένα μικρό ποσοστό ατόμων που δεν συνεργάζονται (D) τότε σταδιακά θα μειώνεται το ποσοστό του πληθυσμού όσων ακολουθούν την (C) και θα αυξάνεται αντίστοιχα το ποσοστό του πληθυσμού που ακολουθούν την (D). Αυτό όμως θα γίνει μέχρι κάποιο συγκεκριμένο ποσοστό το οποίο σχετίζεται με την *ισορροπία Nash* σε μεικτές στρατηγικές του στατικού παιγνίου, οπότε στο τέλος θα υπάρξει μια σταθερή κατάσταση στην οποία θα συνυπάρχουν άτομα με διαφορετικές στρατηγικές. Το ίδιο θα συμβεί αν ξεκινήσουμε με ένα μονομορφικό πληθυσμό με στρατηγική (D) και εισβάλει ένα μικρό ποσοστό με στρατηγική (C). Με απλά λόγια, μετά από κάποιον χρόνο συναναστροφών, στον πληθυσμό αυτό θα συνυπάρχουν μόνιμα δύο κατηγορίες ατόμων, μια κατηγορία που θα ακολουθεί την στρατηγική (C) και μια άλλη που θα ακολουθεί την στρατηγική (D). Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση πως, αν για οποιονδήποτε λόγο βρεθούν άτομα που ακολουθούν την μεικτή στρατηγική που αντιστοιχεί στην *ισορροπία Nash* τότε ο πληθυσμός γίνεται μονομορφικός με αυτή την μεικτή στρατηγική, δηλαδή όλος ο πληθυσμός κάποιες φορές συνεργάζεται και κάποιες άλλες όχι. Παρατηρούμε λοιπόν πως χρησιμοποιώντας διαφορετικά μοντέλα για την μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς προκειμένου να διευκρινιστούν ζητήματα που σχετίζονται με την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας αλλά και την μελέτη των απαρχών της κοινωνικής συνύπαρξης των ανθρώπων μπορεί να προκύψουν πολύ διαφορετικά αποτελέσματα. Αυτό θα πρέπει να μας καθιστά πολύ προσεκτικούς και όταν θέτουμε τις αρχές πάνω στις οποίες στηρίζουμε τις μελέτες μας αλλά και όταν συλλέγουμε τα εμπειρικά δεδομένα που μας χρησιμεύουν για τις μελέτες αυτές.

3. Οι θέσεις του Καντ για το κοινωνικό συμβόλαιο μέσα από τα κείμενά του

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εστιάσουμε στα κείμενα του ίδιου του Καντ. Ο ίδιος αναφέρεται άμεσα στο *κοινωνικό συμβόλαιο* στο πρώτο μέρος της *Μεταφυσικής των Ηθών* αλλά και στην πραγματεία με τίτλο *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*, δηλαδή στα δύο έργα του τα οποία πραγματεύονται τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων μέσα στη κοινωνία ή το κράτος και τη μελέτη των σχέσεων των κρατών μεταξύ τους.. Επίσης, αναφορές στον Χομπς υπάρχουν τόσο στην *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο* όσο και στο *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»*. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε σε αυτά τα τέσσερα έργα, αλλά όπως έχουμε ήδη τονίσει δεν είναι δυνατόν να περιοριστούμε αποκλειστικά σε αυτά, αφού σημαντικά στοιχεία μπορεί να βρεθούν σε οποιοδήποτε κείμενό του, από ολόκληρη τη φιλοσοφία του, τόσο την πρακτική όσο και τη θεωρητική.

Πολιτική και ηθική, μια σχέση εξάρτησης

Ότι για τον Καντ η πολιτική και η ηθική είναι σε εξάρτηση μεταξύ τους φαίνεται άμεσα στη *Μεταφυσική των Ηθών*. Η εξάρτηση αυτή φαίνεται κυρίως από την δομή, αφού στο ίδιο έργο αναπτύσσει τόσο την θεωρία του δικαίου όσο και την θεωρία της αρετής. Αλλά ο Καντ δεν το αφήνει μόνο να εννοείται, σε μια από τις πρώτες προτάσεις του *Προλόγου* γράφει: «Η θεωρία του δικαίου, ως το πρώτο μέρος της ηθικής θεωρίας...»³¹ και καταδεικνύει ρητά πως η πολιτική θεωρία είναι αναπόσπαστο μέλος του σώματος της ηθικής θεωρίας. Το γεγονός πως ο Καντ δεν αναφέρεται άμεσα στην πολιτική, αλλά στο δίκαιο, κάνει εντύπωση στον μη εξοικειωμένο αναγνώστη. Ωστόσο και στη συνέχεια της *Μεταφυσικής των Ηθών* όπως και αλλού ο Καντ κάνει την σύνδεση μεταξύ του δικαίου, και πιο συγκεκριμένα του δημοσίου δικαίου, και της πολιτικής. Ένα πολύ χαρακτηριστικό χωρίο είναι από την *Θεωρία και Πράξη* όπου γράφει : «Θα παρουσιάσουμε λοιπόν τη σχέση της θεωρίας προς την πράξη σε τρία κεφάλαια: πρώτα στην ηθική γενικά (σε ό,τι αφορά το καλό του κάθε ανθρώπου),

³¹ Καντ, I, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:205] (σελ 19)

δεύτερο στην πολιτική (σχετικά με το καλό των κρατών), τρίτο με πρίσμα κοσμοπολίτικο (στόχος το καλό του ανθρώπινου γένους στο σύνολό του, και μάλιστα κατά το μέτρο που το γένος προχωρεί προς αυτό με τη σειρά των γενεών όλων των χρόνων του μέλλοντος). – Στους τίτλους όμως των κεφαλαίων θα μπει, για λόγους που θα γίνουν φανεροί από την ίδια την πραγματεία, η σχέση της θεωρίας προς την πράξη στην Ηθική, στο Δημόσιο Δίκαιο και στο Διεθνές Δίκαιο». ³² Τόσο στη *Θεωρία και Πράξη* όσο και στη *Μεταφυσική των Ηθών* ο Καντ φωτίζει το ρόλο του δημοσίου δικαίου για την σύσταση μιας πολιτείας, επομένως το ρόλο του στην πολιτική. Αυτό, το δημόσιο δίκαιο, είναι συγχρόνως και ο συνδετικός κρίκος με την ηθική. Για να κάνει αυτή την διπλή σύνδεση ο Καντ αρχικά δίνει απάντηση στην ερώτηση «τί είναι δίκαιο;». Στην *Μεταφυσική των Ηθών* η απάντηση του τεκμηριώνεται αναλυτικά, αλλά στην *Θεωρία και Πράξη* αναφέρει σύντομα τα εξής : «Δίκαιο είναι ο περιορισμός της ελευθερίας του καθενός στον όρο της συμφωνίας με την ελευθερία οποιουδήποτε άλλου, ενόσω [η ελευθερία αυτή] είναι δυνατή σύμφωνα με ένα γενικό νόμο». ³³ Από την απάντησή του βλέπουμε ότι συνδέει το δίκαιο με την ελευθερία, που είναι στην καντιανή φιλοσοφία μια αμιγώς ηθική έννοια. Στη συνέχεια ορίζει το δημόσιο δίκαιο ως το σύνολο των εξωτερικών νόμων που κάνουν δυνατή μια τέτοια καθολική συμφωνία. Τέλος, το καθεστώς του δικαίου, δηλαδή την ύπαρξη δημοσίου δικαίου, το συνδέει άμεσα με το πολιτειακό καθεστώς, δηλαδή με την πολιτική. ³⁴ Ο Καντ όμως δεν συσχετίζει πάντα την πολιτική με την ηθική με τέτοιο έμμεσο τρόπο. Στο παράρτημα του δοκιμίου του *για την Αιώνια Ειρήνη* η σχέση αναδεικνύεται άμεσα και καθαρά, τόσο στους τίτλους των επιμέρους ενοτήτων όσο και στα επιχειρήματά του. Αμέσως από την πρώτη κιόλας παράγραφο του παραρτήματος τονίζει πως δεν μπορεί να υπάρχει διαμάχη της πολιτικής με την ηθική. Αναγνωρίζει ωστόσο πως η εμπειρία μας αποκαλύπτει μια ανακολουθία στο ζήτημα αυτό. Εντούτοις, δεν θεωρεί αυτή την ανακολουθία μια αποκλειστικά αρνητική πραγματικότητα, διότι χάρις σε αυτήν δίνεται η αφορμή, αλλά παρουσιάζεται και το πεδίο στο οποίο οφείλουμε να εξασκήσουμε άλλες αρετές, σαν αυτή του θάρρους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. ³⁵

³² Καντ, Ι., *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 114)

³³ Καντ, Ι., *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 129) και *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:230] (σελ 50-51)

³⁴ Καντ, Ι., *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 129-130) και *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:311] (σελ 145-146)

³⁵ Καντ, Ι., *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*. [8:379](σελ 126-127)

Αυτός ο τρόπος προσέγγισης της πολιτικής εκ μέρους του Καντ διαφέρει από τον τρόπο σκέψης του Χομπς, παρόλο που υπάρχει μια πολύ σημαντική ομοιότητα. Για τον Χομπς που έζησε, πάνω από ένα αιώνα πριν τον Καντ και μέσα στην επιστημονική επανάσταση, η βασική σκέψη είναι πως πρέπει να μελετήσουμε τα πολιτικά ζητήματα όπως μελετάμε τα ζητήματα της φυσικής, δηλαδή με τρόπο μηχανιστικό. Αυτό σημαίνει πως θα πρέπει να αναζητούμε αλυσίδες αιτίων και αποτελεσμάτων με τις οποίες θα ερμηνεύουμε τα παρατηρούμενα φαινόμενα. Έτσι, ο Χομπς καταγράφει μια ακολουθία επιστημονικών γνώσεων που αλληλοεξαρτώνται, με σκοπό να ερμηνεύσει με τρόπο εντελώς φυσιοκρατικό τα πολιτικά φαινόμενα. Μέσα σε αυτή την ακολουθία είναι κρυμμένη η σημαντική ομοιότητα με τον Καντ. Για τον Χομπς η επιστήμη της πολιτικής εξαρτάται από την επιστήμη της ηθικής η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από την επιστήμη των ζωντανών οργανισμών.³⁶ Αυτό το μοτίβο σίγουρα θυμίζει τις θέσεις του Καντ και μπορούμε να υποθέσουμε πως σε κάποιο βαθμό ο Καντ επηρεάστηκε από τον Χομπς. Όμως ενώ ο Χομπς προάγει μια μηχανιστική ερμηνεία της ηθικής και από εκεί μια αντίστοιχη ερμηνεία της πολιτικής, ο Καντ απορρίπτει ρητά μια τέτοια προσέγγιση και υιοθετεί μια ηθική της ελευθερίας, μιας ελευθερίας κυρίως απέναντι στα δεσμά της φυσικής πραγματικότητας.³⁷ Ενδεχομένως αυτή η προσήλωση του Καντ στην ελευθερία να έχει τις ρίζες της στα έργα του Ρουσσώ. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι δεδομένη η υπεράσπιση της ελευθερίας που κάνει ο Ρουσσώ στο έργο του *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, αλλά ακόμα πιο χαρακτηριστική, και πιο κοντά στην καντιανή αντίληψη, φαίνεται να είναι η θέση του Ρουσσώ στο ακόλουθο απόσπασμα από τον *Αιμίλιο*, όπου γράφει : «Η αφετηρία κάθε δράσης είναι στη βούληση ενός ελεύθερου όντος. Δεν θα μπορούσαμε να ανατρέξουμε πέραν αυτού. Δεν είναι η λέξη ελευθερία που δεν σημαίνει τίποτα, αλλά η λέξη αναγκαιότητα. Να υποθέσουμε κάποια πράξη, κάποιο αποτέλεσμα που να μην απορρέει από μια ενεργό αφετηρία είναι στ' αλήθεια να υποθέτουμε αποτελέσματα χωρίς αιτία· είναι φαύλος κύκλος. Είτε δεν υπάρχει πρώτη ώθηση, είτε κάθε πρώτη ώθηση δεν έχει προγενέστερη αιτία· άρα δεν υπάρχει αληθινή βούληση χωρίς ελευθερία. Ο άνθρωπος είναι λοιπόν ελεύθερος στις ενέργειές του, και ως τέτοιος, εμψυχώνεται από μια άυλη υπόσταση...»³⁸ Ο Καντ όμως δυσκολεύεται να δεχθεί με απόλυτο τρόπο αυτή τη θέση του Ρουσσώ και στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* παρουσιάζει την αντίστοιχη

³⁶ Βλ. Sorel, T., *Hobbes's Moral Philosophy*, σελ. 135-139

³⁷ Καντ I., *Μεταφυσική των Ηθών*, [6: 214] (σελ. 30)

³⁸ Ρουσσώ, ZZ, *Αιμίλιος ή Περί Αγωγής* τ2 σελ. 108

αντινομία, την τρίτη στη σειρά.³⁹ Πόσο πολύ ταλαντεύτηκε με την ύπαρξη μιας τέτοιας ελευθερίας φαίνεται καθαρά στην παρατήρηση που κάνει ο Καντ, σχετικά με την θέση αυτή, λίγο μετά την απόδειξή της. Αναφέρει έκπληκτος πως η ύπαρξη μιας τέτοιας ελευθερίας η οποία μπορεί να θεωρηθεί αιτία ανεξάρτητη από την φυσική αναγκαιότητα μας λύνει το πρόβλημα της ατέρμονης αναζήτησης φυσικών αιτιών. Συγχρόνως όμως δημιουργεί το πρόβλημα της διάσπασης της αλυσίδας των φυσικών αιτιών και συνεπώς προκύπτει αδυναμία μιας συνεκτικής ερμηνείας της εμπειρικής πραγματικότητας. Αυτό το τελευταίο, υπό κάποια έννοια, υπονομεύει την προσπάθειά μας για την επίτευξη μιας ολοκληρωτικής εξήγησης των φυσικών φαινομένων.

Πέρα όμως από όσα επιχειρήματα μπορεί κανείς να βρει για την σχέση της πολιτικής με την ηθική, στο έργο του Καντ, υπάρχει και ένα πολύ ενδιαφέρον χωρίο από την *Υπερβατολογική Μεθοδολογία στη Κριτική του Καθαρού Λόγου* όπου με λίγα λόγια, υποτάσσει ολόκληρη την φιλοσοφία στην ηθική φιλοσοφία.⁴⁰ Υπό το φως αυτού του χωρίου, αναπόφευκτα, και η πολιτική του φιλοσοφία υποτάσσεται στην «κυριαρχία» της ηθικής. Ο Καντ βέβαια δεν θα μπορούσε να αφιερώσει μόνο μια μικρή παράγραφο σε ένα τόσο σημαντικό ζήτημα οπότε επανέρχεται με πιο συστηματικό τρόπο στο ίδιο θέμα στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου και σε ένα πολύ δύσκολο χωρίο με τίτλο *Περί της παραγωγής των αρχών του καθαρού πρακτικού λόγου**, κάνει πάλι την σύνδεση με την έννοια της ελευθερίας.⁴¹

Ελευθερία - φυσική κατάσταση - κοινωνικό συμβόλαιο.

Η έννοια της ελευθερίας εμφανίζεται συχνά στο έργο του Καντ. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η ελευθερία παρουσιάζεται σε αντιδιαστολή με την φυσική αναγκαιότητα και πολλές φορές ως αναγκαία προϋπόθεση της ηθικής. Είναι σαφές πως στο έργο του Καντ η ελευθερία δεν είναι απλά μια δυνατότητα επιλογής ή κίνησης αλλά κάτι βαθύτερο. Συνδέεται με την καντιανή έννοια της αυτονομίας, δηλαδή με την ικανότητα του ανθρώπου να θεσπίζει μόνος του, με μόνο οδηγό και κριτή τον Λόγο, τους ηθικούς κανόνες.⁴² Για τον Καντ η ελευθερία αυτή είναι υπερβατολογική και σχετίζεται με τον καθαρό πρακτικό Λόγο. Δεν είναι δυνατόν να την τεκμηριώσουμε

³⁹ Καντ, Ι., *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, [3: B 472-476] (σελ 141- 143)

⁴⁰ Καντ, Ι., *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, [3:B866] (σελ 464)

⁴¹ Καντ, Ι., *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* [5:42] (σελ 68)

⁴² Βλ. Ανδρουλιδάκης Κ, *Επιλεγόμενα από την Μεταφυσική των Ηθών*, σελ 366

μόνο με τον καθαρό θεωρητικό Λόγο, αφού η εμπειρία μας από τον κόσμο την αποκλείει λόγω των αιτιακών σχέσεων που υπάρχουν μεταξύ όλων των πραγμάτων της εμπειρίας, πρόκειται για το ένα μέρος της τρίτης αντινομίας που αναφέραμε πιο πάνω. Αλλά η ελευθερία αυτή εξασφαλίζεται από τον καθαρό πρακτικό Λόγο και αφορά την δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να ξεκινάει μια αιτιακή αλυσίδα από μόνος του, ανεξάρτητα από την φυσική αναγκαιότητα. Εδώ είναι φανερό η επιρροή του Ρουσσώ και ειδικά το απόσπασμα από τον *Αιμίλιο* που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα. Σε κάθε περίπτωση ο Καντ, σε όλα τα έργα της κριτικής του φιλοσοφίας, τονίζει πως η ανθρώπινη προαίρεση δεν καθορίζεται πλήρως από τις αισθητηριακές παρορμήσεις και ότι ο Λόγος μας δίνει την ικανότητα να αυτοκαθοριζόμαστε.⁴³

Τόσο στη *Θεωρία και Πράξη* όσο και στην *Μεταφυσική των Ηθών* όπου αναφέρεται στο *κοινωνικό συμβόλαιο* ο Καντ κάνει αναφορά και στην ελευθερία. Ειδικά στην *Θεωρία και Πράξη* παρουσιάζει την ελευθερία ως *a priori* αρχή πάνω στην οποία θεμελιώνεται η δυνατότητα ένωσης μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας προκειμένου να εισέλθουν στην πολιτική κατάσταση. Όπως προαναφέραμε για τον Καντ η ελευθερία είναι μια πολύ σημαντική έννοια και της θεωρητικής και της πρακτικής φιλοσοφίας. Σε διάφορα σημεία του έργου του αναδεικνύει τις πολλές πτυχές της και τις πολύπλοκες σχέσεις της με άλλες έννοιες. Έτσι στο απόσπασμα από την *Θεωρία και Πράξη* ο Καντ γίνεται πολύ απλός και συγκεκριμένος, γράφει τα εξής : «Κανένας δεν μπορεί να με αναγκάσει να είμαι ευτυχής με τον δικό του τρόπο (όπως αυτός στοχάζεται την ευτυχία άλλων ανθρώπων) αλλά ο καθένας έχει το δικαίωμα να ζητήσει την ευτυχία του από τον δρόμο που του αρέσει». ⁴⁴ Με αυτήν την έμμεση αναφορά στην ελευθερία, με την πιο συνηθισμένη της έννοια, ο Καντ ενδεχομένως να ήθελε να τονίσει πως η υπονόμηση αυτής της απλής και πολύ συγκεκριμένης μορφής της ελευθερίας να είναι ένας σημαντικός κίνδυνος γενικότερης καταπάτησής της. Επιπλέον, ο Καντ θεωρεί πως μόνο υπό την προϋπόθεση της ελευθερίας μπορεί να υπάρξει το κατάλληλο νομοθετικό σώμα που θα οδηγήσει μια κοινότητα ανθρώπων να εξέλθει από την φυσική κατάσταση και να εισέλθει στην πολιτική κατάσταση. Ότι η ελευθερία, μαζί με την ισότητα και την αυτοτέλεια, είναι βασικό θεμέλιο και προαπαιτούμενο για την έξοδο από την φυσική κατάσταση φαίνεται και στην *Θεωρία και Πράξη* και στην *Μεταφυσική των Ηθών* όπου γράφει χαρακτηριστικά : «Τα μέλη

⁴³ Βλ. Πίσσης, Γ. *Εισαγωγή*, από *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, του Καντ, σελ 14-15

⁴⁴ Καντ I, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 130)

μιας τέτοιας κοινότητας που έχουν ενωθεί με σκοπό τη νομοθεσία (*societas civilis* [πολιτική κοινωνία]), δηλαδή ενός κράτους ονομάζονται πολίτες (*cives*) και τα νομικά τους κατηγορήματα τα αναπόσπαστα από την ουσία τους (ως τέτοια) είναι ή έννομη ελευθερία [...] η πολιτική ισότητα [...] η αστική αυτοτέλεια». ⁴⁵

Εξίσου ιδιαίτερη είναι στον Καντ και η έννοια του *κοινωνικού συμβολαίου*. Στην *Θεωρία και Πράξη* αναφέρει πως οι άνθρωποι ενώνονται για διάφορους σκοπούς προκειμένου να σχηματίσουν μια κοινωνία αλλά από όλες αυτές τις ενώσεις ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία έχει η ένωση για την είσοδο στην πολιτική κατάσταση. Μάλιστα στην *Μεταφυσική των Ηθών* τονίζει πως με αυτή τη συγκεκριμένη ένωση οι άνθρωποι εξέρχονται από την φυσική κατάσταση, διαχωρίζοντας ελαφρά την θέση του από εκείνη του Χομπς, γράφει : «Πράγματι, στη φυσική κατάσταση δεν αντιπαρατίθεται η κοινωνική αλλά η πολιτική κατάσταση· διότι στην φυσική κατάσταση μπορεί μεν ασφαλώς να υπάρχει κοινωνία,...». ⁴⁶ Για τον Χομπς οι άνθρωποι στην φυσική κατάσταση στερούνται όχι μόνο την κοινωνία αλλά όλα τα αγαθά που προκύπτουν και από την συνεργασία πολλών ανθρώπων αλλά και από τον προσωπικό μόχθο του κάθε ανθρώπου. Στο *Λεβιάθαν* γράφει χαρακτηριστικά : «Σε μια τέτοια κατάσταση δεν έχει θέση η εργατικότητα, αφού οι καρποί της είναι επισφαλείς, και κατ' επέκταση δεν έχει θέση η καλλιέργεια της γης, η ναυσιπλοΐα, η χρησιμοποίηση εμπορευμάτων που εισάγονται μέσω των θαλασσών, τα άνετα κτίρια, τα εργαλεία μετακίνησης όσων αντικειμένων απαιτούν μεγάλη δύναμη για να μετατοπιστούν, η γνώση της επιφάνειας της γης, η μέτρηση του χρόνου, οι τέχνες, τα γράμματα, η κοινωνία». ⁴⁷ Και λίγο παρακάτω αναφέρει πως η φύση διαιρεί τους ανθρώπους και τους ωθεί στην αλληλοεξόντωση, μάλιστα το ρήμα που χρησιμοποιεί για την διαίρεση είναι το *dissociate*, που παραπέμπει ευθέως στην άρνηση της λέξης *society*, σαν να θέλει να τονίσει πως δεν είναι στη φύση του ανθρώπου η χωρίς προϋποθέσεις κοινωνικότητα προς όλους. Πρέπει να παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό πως ο Καντ διαφοροποιείται στο ζήτημα αυτό και από τον Ρουσσώ. Ο Ρουσσώ σε αντιδιαστολή με τον Χομπς, στην *Πραγματεία για την ανισότητα*, προσπαθώντας να περιγράψει τον άνθρωπο στην φυσική κατάσταση, δεν τον περιγράφει απλά αυτάρκη, σε αρμονία με την φύση και χωρίς την ανάγκη για πόλεμο έναντι κανενός αλλά επιπλέον θεωρεί πως δεν έχει

⁴⁵ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:314] (σελ 148)

⁴⁶ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:230] (σελ 50-51)

⁴⁷ Χομπς, Θ., *Λεβιάθαν*, κεφ XIII (σελ 193)

σταθερή κατοικία, δεν έχει γλώσσα και γενικά δεν έχει την ανάγκη της κοινωνίας με άλλους ανθρώπους. Από την περιγραφή αυτή του Ρουσσώ, ο άνθρωπος στην φυσική κατάσταση φαίνεται να είναι ένα διαφορετικό είδος από τον άνθρωπο που ζει στην κοινωνία. Επομένως, ενώ ο Ρουσσώ διαφωνεί με τον Χομπς ως προς το αν ο άνθρωπος στη φυσική κατάσταση είναι πράος ή βίαιος, συμφωνεί όμως πως η κοινωνία και η φυσική κατάσταση είναι ασύμβατες μεταξύ τους. Ο Καντ όμως ισχυρίζεται κάτι διαφορετικό, στην φυσική κατάσταση μπορεί να υπάρχει κοινωνική ζωή. Με απλά λόγια η φυσική κατάσταση δεν συνεπάγεται ούτε απόλυτη ιδιοτέλεια, ούτε απόλυτη αυτάρκεια, ούτε παντελής έλλειψη οποιασδήποτε μορφής κοινωνικών δεσμών. Στο σημείο αυτό οι θέσεις του Καντ ομοιάζουν περισσότερο με αυτές του Σπινόζα, ο οποίος επιχειρηματολογεί πως οι άνθρωποι ήταν πάντα πολύ εξαρτημένοι ο ένας από τον άλλον. Μάλιστα στην *Θεολογικό - Πολιτική Πραγματεία* ο Σπινόζα φαίνεται να αποκλείει την πιθανότητα να υπήρξε ποτέ κάποια εποχή στην οποία οι άνθρωποι να έζησαν, σε μια φυσική κατάσταση, ως απομονωμένα άτομα έξω από κάθε κοινωνική ένωση.⁴⁸ Σύμφωνα με τον Σπινόζα, στην προσπάθειά τους οι άνθρωποι να διατηρήσουν την ύπαρξή τους, η σημαντικότερη βοήθεια πάντα προέρχονταν από άλλους ανθρώπους. Ο Καντ όχι μόνο φαίνεται να συμφωνεί με την θέση αυτή αλλά την προχωράει και ένα βήμα παραπέρα. Σε ένα απόσπασμα πάλι από την *Μεταφυσική των Ηθών* ο Καντ ισχυρίζεται ευθέως πως λόγω της αναπόφευκτης κοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων γεννιέται η υποχρέωση της εξόδου από την φυσική κατάσταση και της εισόδου τους στην πολιτική κατάσταση, γράφει : «Οφείλεις λόγω της κατάστασης της αναπόφευκτης συνύπαρξης με όλους τους άλλους να εξέλθεις από τη φυσική κατάσταση... ».⁴⁹ Μάλιστα η υποχρέωση αυτή φαίνεται να είναι καθαρά ηθικής τάξεως αφού γίνεται μόνο και μόνο για την υπεράσπιση του δικαίου και όχι για να προστεθούν επιπλέον καθήκοντα, αφού για τον Καντ τα καθήκοντα στο πολιτειακό δίκαιο (πολιτική κατάσταση) είναι ίδια με τα καθήκοντα στο ιδιωτικό δίκαιο (φυσική κατάσταση).⁵⁰

⁴⁸ Σπινόζα, Μ. *Θεολογικό - Πολιτική Πραγματεία*, σελ. 175

⁴⁹ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:307] (σελ 140)

⁵⁰ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, §41-42 (σελ 138-141)

Το κοινωνικό συμβόλαιο είναι ιδέα του Λόγου

Η φιλοσοφική παράδοση του *κοινωνικού συμβολαίου* αποτελείται από διάφορες προσεγγίσεις που σε κάποιες περιπτώσεις έχουν πολύ λίγα κοινά χαρακτηριστικά.⁵¹ Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα κάποια κοινά χαρακτηριστικά και κάποιες διαφορές στις προσεγγίσεις των Χομπς, Ρουσσώ, Σπινόζα και Καντ. Ίσως η μεγαλύτερη διαφορά που έχει ο Καντ από όλους τους σημαντικούς στοχαστές των *κοινωνικών συμβολαίων* είναι πως θεωρεί το *κοινωνικό συμβόλαιο* μια ιδέα του Λόγου. Καταρχάς να επισημάνουμε πως ο Καντ συμφωνεί με τον Χομπς και τον Ρουσσώ πως δεν υπάρχει κάποιο ιστορικό γεγονός που να αντιστοιχεί στη σύναψη ενός *κοινωνικού συμβολαίου*. Για τον Χομπς αυτό είναι μάλλον ξεκάθαρο από τον τρόπο που αναφέρεται στη φυσική κατάσταση. Γι' αυτόν η φυσική κατάσταση είναι μοντέλο και όχι εμπειρική πραγματικότητα, ούτε τώρα ούτε ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας. Συνεπώς με δεδομένο πως δεν υπήρξε ποτέ φυσική κατάσταση είναι εύλογο να συμπεράνουμε πως δεν υπήρξε ποτέ και κάποιο ιστορικό *κοινωνικό συμβόλαιο* με το οποίο οι άνθρωποι ξέφυγαν από την κατάσταση αυτή. Για τον Χομπς το *κοινωνικό συμβόλαιο* είναι μια υπόθεση με ερμηνευτική και επεξηγηματική ισχύ. Το παρομοιάζουν επίσης με ένα φανταστικό διάλογο του ανθρώπου με καθέναν από τους συνανθρώπους του, όπου φαίνεται να συμφωνούν να απεμπολήσουν τα δικαιώματά τους προκειμένου να επιτευχθεί η κυβερνησιμότητα και μαζί με αυτή όλα τα αγαθά που Χομπς θεωρεί πως δεν υπάρχουν στη φυσική κατάσταση.⁵²

Είδαμε επίσης, πως ο Ρουσσώ διαφωνεί ριζικά με την ανάλυση του Χομπς για τον άνθρωπο στη φυσική κατάσταση. Παρόλα αυτά φαίνεται να συμφωνούν πως το *κοινωνικό συμβόλαιο* δεν είναι και δεν υπήρξε ποτέ ένα ιστορικό ή εμπειρικό γεγονός. Ο Ρουσσώ δεν συμμερίζεται τις θέσεις του Χομπς ότι η φυσική κατάσταση είναι ένα μοντέλο που μας βοηθάει να καταλάβουμε τις απαρχές της πολιτική ζωής αλλά αναγνωρίζει πως είναι εξαιρετικά δύσκολο να γνωρίσουμε τι πραγματικά συνέβη στα πρώτα βήματα της ανθρωπότητας. Το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε είναι μια μελετημένη (πειραματική) υπόθεση εργασίας σαν και αυτές που κάνουν οι φυσικές επιστήμες. Η διαφορά μεταξύ των δύο αυτών στοχαστών ως προς την μορφή και τον ρόλο της φυσικής κατάστασης στην θεωρία τους είναι αρκετά λεπτή. Ωστόσο, είναι φανερό πως κανένας τους δεν επιχειρεί να τεκμηριώσει την βεβαιότητα της ύπαρξης

⁵¹ Βλ. Boucher D & Kelly P, *The Social Contract from Hobbes to Rawls*, σελ. 1-28

⁵² Βλ. Στυλιανού, Α., *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου*, σελ 74-122

της φυσικής κατάστασης αλλά μόνο να την χρησιμοποιήσουν ως αφετηρία για την θεμελίωση της θεωρίας τους. Με βάση όμως το γεγονός αυτό, προκύπτει ότι παρά τις διαφορές τους καταλήγουν και οι δύο στο ίδιο σημείο, ότι δηλαδή ούτε το *κοινωνικό συμβόλαιο* δεν μπορεί να τεκμηριωθεί ως εμπειρικό γεγονός. Η αξία του *κοινωνικού συμβολαίου*, είναι για τον μεν Χομπς η εδραίωση της πολιτικής εξουσίας, για δε τον Ρουσσώ είναι η υπεράσπιση της ελευθερίας και της αυτονομίας των ανθρώπων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία.

Για τον Καντ όμως η φυσική κατάσταση είναι μια υπαρκτή κατάσταση, στο σημείο αυτό πάλι φαίνεται να συμφωνεί περισσότερο με τον Σπινόζα. Ο Σπινόζα τόσο στην *Θεολογικό – Πολιτική Πραγματεία* αλλά κυρίως στην *Πολιτική Πραγματεία* θεωρεί πως οι άνθρωποι ήταν πάντα πολύ εξαρτημένοι μεταξύ τους. Με δεδομένη και την ιδιαίτερη προσήλωση του στην φύση και τη φυσική ερμηνεία των ζητημάτων που μελετούσε, φτάνουμε με σχετική ασφάλεια στο συμπέρασμα πως και στα ζητήματα της πολιτικής του θεωρίας τα πράγματα εξελίσσονται με τρόπο φυσικό. Επομένως πριν από την πολιτική κατάσταση, στην οποία βρίσκονται τώρα οι άνθρωποι, ήταν σε μια άλλη την οποία ονομάζει φυσική. Μάλιστα σε κάποια επιστολή του αναφέρει πως ο ίδιος θεωρεί, σε αντίθεση με τον Χομπς, ότι οι άνθρωποι μέσα στην πολιτεία δεν έχουν απεμπολήσει δικαιώματα που προέκυψαν με φυσικό τρόπο σε προηγούμενες καταστάσεις. Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο στο έργο του Σπινόζα είναι το πως ερμηνεύει την ανάδυση της συνεργασίας και της συνύπαρξης των ανθρώπων πριν από την πολιτική κατάσταση. Για τον Σπινόζα οι άνθρωποι πέτυχαν την απαραίτητη συνεργασία που οδήγησε στην συνύπαρξη μέσω κάποιων παθών, κάποιων φυσικών παρορμήσεων. Στην *Πολιτική Πραγματεία* γράφει «Εφόσον οι άνθρωποι, όπως είπαμε, καθοδηγούνται περισσότερο από το πάθος παρά από το λόγο, έπεται ότι αν το πλήθος ομονοεί κατά τρόπο φυσικό και δέχεται να καθοδηγείται σαν από ένα κοινό πνεύμα, αυτό δεν οφείλεται στη καθοδήγηση του λόγου, αλλά σε κάποιο κοινό πάθος, όπως η ελπίδα, ο φόβος ή η επιθυμία εκδίκησης ...». ⁵³ Αντίστοιχα και για τον Καντ η φυσική κατάσταση είναι η κατάσταση των ανθρώπινων κοινωνιών πριν την θέσπιση οποιασδήποτε διανεμητικής δικαιοσύνης και της ύπαρξης πολιτικών θεσμών. ⁵⁴ Υπενθυμίζουμε πως σε πολλά σημεία του έργου του επαναλαμβάνει πως στην φυσική κατάσταση υπάρχουν κοινωνικές σχέσεις, δικαιώματα και καθήκοντα. Μάλιστα στην

⁵³ Σπινόζα, Μ. *Πολιτική Πραγματεία*, Κεφ 6^ο, Παρ 1. (σελ 145)

⁵⁴ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:306] (σελ 139)

Μεταφυσική των Ηθών επισημαίνει ότι αυτές οι σχέσεις, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα είναι ο λόγος που εξήλθαμε από την φυσική κατάσταση : «... εάν στην φυσική κατάσταση δεν υπήρχαν ούτε προσωρινώς δικά μου και δικά σου εξωτερικά πράγματα, δεν θα υπήρχαν ούτε νομικά καθήκοντα σε σχέση με αυτά, άρα ούτε και η εντολή να εξέλθουμε από την φυσική κατάσταση».⁵⁵ Επίσης στην *Αιώνια Ειρήνη* ο Καντ επισημαίνει πως αυτή η φυσική κατάσταση δεν έχει σταματήσει να υπάρχει, ακόμα και τώρα, στις σχέσεις μεταξύ κρατών και αναφέρει χαρακτηριστικά : «άλλωστε ο πόλεμος είναι μονάχα το θλιβερό μέσο ανάγκης στο οποίο προσφεύγει ένα κράτος για να διαφυλάξει με τη βία τα δικαιώματά του στη φυσική κατάσταση (όπου δεν υπάρχει δικαστήριο που θα μπορούσε να εκφέρει νομικώς έγκυρες κρίσεις)».⁵⁶ Παρά το γεγονός πως ο Καντ θεωρεί υπαρκτή την φυσική κατάσταση, αρνείται πως το *κοινωνικό συμβόλαιο* είναι ένα εμπειρικό ή ιστορικό γεγονός και δεν αφήνει καμία αμφιβολία περί αυτού : «Μόνο που το συμβόλαιο τούτο (ονομαζόμενο *contractus originarius* ή *pactum sociale*) ως συνασπισμός κάθε επιμέρους και ιδιωτικής βούλησης, μέσα σ' ένα λαό, σε μια συλλογική και δημόσια βούληση (προς το σκοπό απλώς μιας νομοθεσίας δικαίου), δεν είναι καθόλου ανάγκη να υποτεθεί ως ένα γεγονός [factum] (ως τέτοιο μάλιστα δεν είναι διόλου δυνατόν)».⁵⁷ Στο ίδιο χωρίο, λίγο παρακάτω, διατυπώνει τη θέση πως το *κοινωνικό συμβόλαιο* είναι μια ιδέα του Λόγου. Οι ιδέες του Λόγου έχουν μια πολύ ιδιαίτερη θέση στην καντιανή φιλοσοφία και αφιερώνονται από τον Καντ πολλές σελίδες στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* για να διασαφηνίσει τα ζητήματα σχετικά με αυτές. Για παράδειγμα, στο *Παράρτημα στην Υπερβατολογική Διαλεκτική* αναφέρει καθαρά πως οι ιδέες του Λόγου δεν πρέπει να εννοούνται σαν να έχουν κάποια συστατική χρήση, όμως παρόλα αυτά έχουν σημαντική κανονιστική χρήση αφού κατευθύνουν την διάνοια προς ένα σκοπό. Αναφέρει επίσης πως οι ιδέες του Λόγου μας προσφέρουν την δυνατότητα να έχουμε για τις έννοιες αυτές, την μεγαλύτερη δυνατή ενότητα μαζί με την μεγαλύτερη δυνατή διεύρυνση. Με άλλα λόγια με τις ιδέες του Λόγου οδηγούμε την διάνοιά μας, με τρόπο συνεχή και συνεκτικό, πέρα από την μέχρι τώρα δεδομένη εμπειρία και γνώση, η οποία δεν είναι παρά ένα κλάσμα ολόκληρης της δυνατής εμπειρίας.⁵⁸ Στο έργο του, ο ίδιος ο Καντ, δίνει κάποια παραδείγματα κανονιστικής χρήσης της ιδέας του *κοινωνικού συμβολαίου*.

⁵⁵ Καντ, Ι. *Μεταφυσική των Ηθών*, [6: 313] (σελ 147)

⁵⁶ Καντ, Ι. *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*, [8:346] (σελ, 55)

⁵⁷ Καντ Ι, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 138)

⁵⁸ Καντ Ι, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, [3:B 672] (σελ 306-307)

Έτσι στην *Θεωρία και Πράξη* αναφέρει άμεσα δύο πολύ συγκεκριμένα παραδείγματα σχετικά με την κανονιστική χρήση του *κοινωνικού συμβολαίου*, για όσους νομοθετούν για κάποιον λαό. Το βασικό επιχείρημα είναι και στις δύο περιπτώσεις πως με βάση την ιδέα του *κοινωνικού συμβολαίου* ο νομοθέτης οφείλει να νομοθετεί με τρόπο ώστε ο νόμος να μπορεί να έχει πηγάζει από την ενωμένη βούληση ολόκληρου του λαού.⁵⁹ Το πρώτο παράδειγμα αναφέρεται σε έναν άδικο νόμο, που δεν μπορεί να προκύψει από την ενωμένη βούληση, παρόλο που στην πραγματικότητα μπορεί ο ίδιος ο λαός να μην αντιδράσει : «Εάν δηλαδή αυτός είναι καμωμένος έτσι ώστε είναι αδύνατο να μπορεί ένας λαός να δώσει σ' αυτόν τη συγκατάθεση του (όπως π.χ. ότι μια ορισμένη τάξη υπηκόων πρέπει να έχει κληρονομικά το δικαίωμα της ευγένειας) τότε δεν είναι δίκαιος».⁶⁰ Το δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται σε έναν δίκαιο νόμο, παρά το γεγονός πως μπορεί να έχει αντιδράσεις από κάποιο μέρος του λαού : «Εάν λ.χ. επιβληθεί ένας φόρος εξαιτίας πολέμου αναλογικά σε όλους τους υπηκόους, τότε αυτοί δεν μπορούν, επειδή ο φόρος είναι καταθλιπτικός, να ειπούν ότι είναι άδικος, γιατί δήθεν ο πόλεμος κατά τη γνώμη τους δεν είναι αναγκαίος· τούτο δεν έχουν αυτοί το δικαίωμα να το κρίνουν· αλλά επειδή παραμένει πάντοτε δυνατόν να είναι ο πόλεμος αναπόφευκτος και ο φόρος απαραίτητος, πρέπει στην κρίση του υπηκόου η επιβολή του να θεωρηθεί σύμφωνη με το δίκαιο».⁶¹ Ακόμα πιο ενδιαφέρουσα είναι η χρήση της ιδέας του *κοινωνικού συμβολαίου* με κανονιστικό τρόπο στην *Αιώνια Ειρήνη*, όπου ο Καντ το χρησιμοποιεί για να τεκμηριώσει την ανάγκη για το δεύτερο προκαταρκτικό άρθρο που αναφέρει πως κανένα κράτος δεν πρέπει να επιτρέπεται να αποκτηθεί από άλλο κράτος με κληρονομιά, ανταλλαγή, αγορά ή δωρεά. Στην επιχειρηματολογία του ο Καντ τονίζει εκτός από το *κοινωνικό συμβόλαιο* και την ηθική υπόσταση του ίδιου του κράτους : «Διότι ένα κράτος δεν είναι (όπως για παράδειγμα το έδαφος που κατέχει) περιουσία (*patrimonium*). Είναι μια κοινωνία ανθρώπων την οποία κανείς άλλος εκτός από το ίδιο το κράτος δεν μπορεί να εξουσιάζει και να διευθύνει. Το να ενσωματώσει όμως κανείς σαν μπόλι το κράτος αυτό, που ως κορμός έχει τις δικές του ρίζες, σε ένα άλλο κράτος, σημαίνει ότι αίρει την ύπαρξή του ως ηθικού προσώπου και το μετατρέπει

⁵⁹ Καντ I, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 138)

⁶⁰ Καντ I, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 139)

⁶¹ Καντ I, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»* (σελ 139)

σε πράγμα, γεγονός που αντίκειται στην ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου, χωρίς την οποία κανένα δίκαιο για έναν λαό δεν νοείται». ⁶²

Ωστε για τον Καντ, το *κοινωνικό συμβόλαιο* είναι μια ιδέα του Λόγου με αυστηρά κανονιστική ισχύ που έχει ως σκοπό την μετάβαση από μια προ-πολιτική κοινωνία σε μια πολιτική κοινωνία ή όπως ο ίδιος το περιγράφει από την κατάσταση του ιδιωτικού δικαίου στην κατάσταση του δημοσίου δικαίου. Υπενθυμίζουμε ότι ο Καντ στην *Μεταφυσική των Ηθών* τονίζει πως στο ιδιωτικό δίκαιο (φυσική κατάσταση) υπάρχουν σχέσεις, δικαιώματα, καθήκοντα ακόμα και περιουσία την οποία χαρακτηρίζει προσωρινή, η δε μετάβαση στο δημόσιο δίκαιο (πολιτική κατάσταση) δεν συνεπάγεται αύξηση ή διαφοροποίηση εκείνων των καθηκόντων. Το μόνο που προσθέτει το δημόσιο δίκαιο είναι τον καθορισμό της μορφής της έννομης συνύπαρξης των ανθρώπων, δηλαδή το πολίτευμα υπό το οποίο οι νόμοι του ιδιωτικού δικαίου θα πρέπει να θεωρούνται κοινοί για όλους : « Το δημόσιο δίκαιο δεν περιέχει περισσότερα ή άλλα καθήκοντα των ανθρώπων μεταξύ τους από εκείνα που μπορούν να νοηθούν στο ιδιωτικό δίκαιο·[...] Συνεπώς οι νόμοι του δημοσίου δικαίου αφορούν μόνο στην έννομη μορφή της συνυπάρξεώς τους (Σύνταγμα [πολίτευμα]), σε σχέση με την οποία οι νόμοι πρέπει κατ' ανάγκην να νοηθούν ως δημόσιοι.». ⁶³ Η ανάγκη για τους δημοσίους αυτούς νόμους είναι ισχυρότατη προκειμένου να ξεφύγουν οι άνθρωποι από την κατάσταση του πολέμου όλων έναντι όλων. Ο Καντ γίνεται πολύ σαφής στο θέμα αυτό σε μια ενότητα του έργου του *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου* όπου αναπτύσσει την υποχρέωση να εισέλθουν οι άνθρωποι στην πολιτική κατάσταση όπου υπάρχουν μεν νόμοι αναγκασμού αλλά απαλλάσσονται από μια βάρβαρη ελευθερία και από μια κατάσταση αδικίας. ⁶⁴

Ιδιοκτησία και στο τέλος αυτοτέλεια

Σ' ένα από τα αποσπάσματα στην *Μεταφυσική των Ηθών*, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, ο Καντ μοιάζει να θέτει την ιδιοκτησία ως απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδο στην πολιτική κατάσταση. ⁶⁵ Αυτή η θέση του αναπόφευκτα γίνεται αιτία σύγκρισής του με τον Λοκ, στην φιλοσοφία του οποίου η ιδιοκτησία παίζει σημαντικό

⁶² Καντ, Ι., *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχεδιάσμα*, [8:344] (σελ, 50,51)

⁶³ Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:306] (σελ 139,140)

⁶⁴ Καντ, Ι. *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου*, [6:134-136] (σελ 180,181)

⁶⁵ Καντ, Ι. *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:313] (σελ 147)

ρόλο. Ο Λοκ στην *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως* αφιερώνει ολόκληρο το πέμπτο κεφάλαιο για την ιδιοκτησία. Για τον Λοκ, ο κάθε άνθρωπος είναι κύριος του εαυτού του και κατά συνέπεια, αυτοδικαίως, είναι κύριος της εργασίας των χεριών του. Έτσι οτιδήποτε ο άνθρωπος αποκτήσει ή επεξεργαστεί με την εργασία του περιέρχεται στην κατοχή του και γίνεται ιδιοκτησία του. «Οτιδήποτε αποσπά ο άνθρωπος από τη φυσική του κατάσταση αναμειγνύοντας με αυτό τον μόχθο του και συνδέοντάς το έτσι με κάτι δικό του, το καθιστά με την ενέργεια αυτή ιδιοκτησία του. Έχοντας με την ανθρώπινη πράξη αποσπαστεί από την κοινή παρακαταθήκη, όπου το τοποθέτησε η φύση, το αγαθό αυτό αποκτά, χάρη στον ανθρώπινο μόχθο, ένα επιπρόσθετο στοιχείο που αποκλείει το κοινό δικαίωμα των άλλων ανθρώπων πάνω του.»⁶⁶ Το απόσπασμα αυτό είναι πολύ χαρακτηριστικό και συχνά χρησιμοποιείται για να συγκεφαλαιώσει τις θέσεις του Λοκ για την ιδιοκτησία. Επιπλέον σε μια άλλη ενότητα ο Λοκ επιχειρηματολογεί υπέρ μιας ιδιοκτησίας που παραμένει αναλλοίωτη κατά την μετάβαση από την φυσική στην πολιτική κατάσταση. Μάλιστα, ισχυρίζεται πως ο σημαντικότερος λόγος ύπαρξης μιας πολιτικής εξουσίας είναι η διασφάλιση της ιδιοκτησίας, που στην φυσική κατάσταση διαρκώς απειλείται από την ισχύ των άλλων, αναφέρει χαρακτηριστικά : «Συνεπώς ο μέγας και ο κύριος σκοπός της συνένωσης των ανθρώπων σε πολιτικές κοινότητες και της υποταγής τους σε κυβερνήσεις είναι η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους. Ως προς τον σκοπό αυτό η φυσική κατάσταση παρουσιάζει πολλές ελλείψεις. ».⁶⁷ Για τον Καντ το θέμα της ιδιοκτησίας είναι αρκετά πιο πολύπλοκο. Καταρχάς κάνει την διάκριση μεταξύ προσωρινής και οριστικής κτήσεως. Προσωρινή είναι η κτήση στην φυσική κατάσταση ενώ οριστική είναι η κτήση στην πολιτική κατάσταση. Όμως και αυτή η προσωρινή κτήση έχει στον Καντ μια πολύπλοκότερη διαδικασία θεμελίωσης, από αυτή που περιγράφει ο Λοκ. Ο Καντ δεν θεμελιώνει την ιδιοκτησία στον μόχθο αλλά στην ελευθερία, στον πρακτικό Λόγο και στην ιδέα μιας δυνάμει ενωμένης βούλησης : «Η αρχή της εξωτερικής κτήσεως είναι λοιπόν. Ό,τι θέτω στην εξουσία μου (σύμφωνα με τον νόμο της εξωτερικής ελευθερίας) και του οποίου έχω την ικανότητα να κάνω χρήση ως αντικειμένου της προαίρεσής μου (σύμφωνα με το αίτημα του πρακτικού Λόγου), τέλος, ό,τι θέλω να είναι δικό μου (σύμφωνα με την ιδέα μίας δυνατής ενωμένης βουλήσεως) : αυτό είναι δικό μου. ».⁶⁸ Τα τρία αυτά στοιχεία της εξωτερικής και προσωρινής κτήσεως ο Καντ

⁶⁶ Locke, J. *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, Εν. 27, σελ. 108

⁶⁷ Locke, J. *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, Εν. 124, σελ. 184

⁶⁸ Καντ, I. *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:258] (σελ 83)

τα χωρίζει πάλι σε δύο μέρη. Τα δύο πρώτα, ελευθερία και πρακτικός Λόγος, αποτελούν τα συστατικά ενός εμπειρικού τίτλου κτήσεως, όμως για τον Καντ αυτό δεν αρκεί. Αμέσως συμπληρώνει και ολοκληρώνει την περιγραφή της ιδιοκτησίας με την θεμελίωση ενός έλλογου τίτλου κτήσεως, που στηρίζεται στην απαίτηση της συμφωνίας με μια δυνατή ενωμένη βούληση. Αυτή η τελευταία απαίτηση είναι ο συνδετικός κρίκος της ιδιοκτησίας και της ιδέας του *κοινωνικού συμβολαίου*:

Αλλά ο έλλογος τίτλος της κτήσεως μπορεί να έγκειται μόνο στην ιδέα μιας *priori* ενωμένης βούλησεως όλων (που πρέπει κατ' ανάγκην να ενωθεί), η οποία ιδέα προϋποτίθεται εδώ σιωπηρώς ως απαραίτητος όρος (*conditio sine qua non*) διότι με μονομερή βούληση δεν μπορεί να επιβληθεί στους άλλους μια υποχρέωση την οποία διαφορετικά δεν θα είχαν αφ' εαυτών. – Αλλά η κατάσταση μιας πράγματι καθολικώς ενωμένης βούλησεως με σκοπό την νομοθεσία, είναι το πολιτικό καθεστώς. Συνεπώς μόνο σε συμφωνία με την ιδέα ενός πολιτικού καθεστώτος, δηλαδή εν όψει αυτού και της πραγματοποιήσεώς του, αλλά προ της πραγματικότητάς του (διότι αλλιώς η κτήση θα ήταν παράγωγη), άρα μόνο προσωρινός μπορεί ένα εξωτερικό πράγμα να αποκτηθεί πρωτογενώς. – Η οριστική κτήση συντελείται μόνο στην πολιτική κατάσταση.

Μολαταύτα η προσωρινή εκείνη κτήση είναι μια αληθής κτήση διότι κατά το αίτημα του νομικώς πρακτικού Λόγου, η δυνατότητά της σε οποιαδήποτε κατάσταση και αν συνυπάρχουν οι άνθρωποι (συνεπώς και στη φυσική κατάσταση), είναι μια αρχή του ιδιωτικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία καθένας δικαιούται να προβαίνει στον καταναγκασμό εκείνον, μέσω του οποίου και μόνο καθίσταται δυνατόν να εξέλθει κανείς από τη φυσική εκείνη κατάσταση και να εισέλθει στην πολιτική κατάσταση η οποία και μόνο μπορεί να καταστήσει κάθε κτήση οριστική.

Μεταφυσική των Ηθών, 6:264 [μτφρ. 89-90]).

Στο εκτεταμένο αυτό απόσπασμα, μπορούμε να διακρίνουμε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της θεωρίας της ιδιοκτησίας του Καντ και την σχέση της με την ιδέα του *κοινωνικού συμβολαίου*. Αρχικά μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια ομοιότητα αλλά και μια σημαντική διαφορά από την αντίστοιχη θεωρία του Λοκ. Φαίνεται να υπάρχει μια συμφωνία στο ρόλο που παίζει η πολιτική κατάσταση για την διασφάλιση της ιδιοκτησίας, δηλαδή στο γεγονός ότι η πολιτική κατάσταση ή η πολιτική εξουσία είναι αυτή που διασφαλίζει με αποτελεσματικότερο τρόπο την ατομική ιδιοκτησία. Όμως οι δύο προσεγγίσεις στην ουσία τους είναι πολύ διαφορετικές. Στον Καντ η

ιδιοκτησία ολοκληρώνεται μόνο υπό την προϋπόθεση ότι μπορεί να γίνει αποδεκτή από μια ενωμένη βούληση. Με άλλα λόγια η ιδιοκτησία προκύπτει ως σχέση μεταξύ ανθρώπων. Ενώ για τον Λοκ η ιδιοκτησία προκύπτει από μια σχέση του ανθρώπου με τα πράγματα του φυσικού περιβάλλοντος, των οποίων αποκτά την κυριότητα, μέσω της εργασίας του, ανεξάρτητα από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Επιπλέον στο απόσπασμα αυτό ο Καντ τονίζει πως η ιδιοκτησία υπάρχει ασφαλώς πριν από την πολιτική κατάσταση αλλά εν όψει της πραγματοποιήσεώς της. Από την άλλη έχουμε ήδη αναφέρει πως σε ένα διαφορετικό χωρίο της *Μεταφυσικής των Ηθών* τονίζεται πως η ύπαρξη της ιδιοκτησίας και οι υποχρεώσεις που προκύπτουν από αυτήν, ήταν μια απαραίτητη προϋπόθεση για να εισέλθουν οι άνθρωποι στην πολιτική κατάσταση. Υπάρχει επομένως μια εξαιρετικά πολύπλοκη σχέση μεταξύ τους στην οποία όμως η ιδιοκτησία, ακόμα ως προσωρινή, προηγείται ιστορικά ενώ η ιδέα του *κοινωνικού συμβολαίου* έχει μια σημαντικότερη θέση στην καθοδήγηση του καθαρού πρακτικού Λόγου.

Μια ακόμα πολύ σημαντική συμβολή της ιδιοκτησίας στην θεωρία του *κοινωνικού συμβολαίου* στον Καντ, είναι η σχέση της με την αυτοτέλεια του πολίτη, που είναι άλλη μια από τις τρεις *a priori* αρχές, μαζί με την ελευθερία με την οποία έχουμε ήδη ασχοληθεί, πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η δυνατότητα της ένωσης των ανθρώπων για την είσοδό τους στην πολιτική κατάσταση. Στην *Θεωρία και Πράξη* αναφέρει χαρακτηριστικά πως για να μπορεί κάποιος να είναι πολίτης, δηλαδή να έχει την δυνατότητα να συμμετέχει στην ψήφιση των νόμων στην πολιτική κατάσταση, θα πρέπει οπωσδήποτε να είναι σε θέση να συντηρεί τον εαυτό του. Για να μπορεί να έχει αυτή την δυνατότητα ο Καντ θεωρεί απαραίτητο να έχει κανείς ιδιοκτησία που να του επιτρέπει την αυτοσυντήρησή του, και στο σημείο αυτό επεκτείνει την έννοια της ιδιοκτησίας και στην γνώση μιας τέχνης χειροτεχνικής ή καλλιτεχνικής αλλά και στη γνώση μιας επιστήμης.⁶⁹

Καταναγκασμός και τιμωρία ως ισότητα

Πολλές φορές μέχρι τώρα έχει τονιστεί η θέση της ελευθερίας στην καντιανή πολιτική φιλοσοφία, όμως ο ίδιος ο Καντ έχει τίτλο στην τέταρτη παράγραφο (§Δ) της

⁶⁹ Καντ, Ι, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα*: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει» (σελ 136) και *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:314-315] (σελ 148-150)

εισαγωγής στην θεωρία του δικαίου στην *Μεταφυσική των Ηθών* «Το δίκαιο είναι συνδεδεμένο με την εξουσία του καταναγκασμού». Είναι φανερό πως η ιδιοκτησία, ως μόνιμη κτήση, εξαρτάται από την δυνατότητα καταναγκασμού όσων άδικα την αμφισβητούν, όμως για τον Καντ η έννοια του καταναγκασμού φαίνεται να έχει και ευρύτερη και βαθύτερη σημασία. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, πώς συμβιβάζονται και πώς σχετίζονται η ελευθερία και ο καταναγκασμός; Η καντιανή ελευθερία είναι εκείνη η ελευθερία που μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία άλλων σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο, από αυτή την θέση ξεκινάει ο Καντ την τεκμηρίωση της αναγκαιότητας του αμοιβαίου καταναγκασμού. Σημειώνει πως ο καταναγκασμός είναι ένα εμπόδιο στην ελευθερία, αλλά δεν είναι το μόνο εμπόδιο αφού και η αδικία είναι εμπόδιο στην ελευθερία, πάντα σύμφωνα με ένα καθολικό νόμο. Επομένως, ένας καταναγκασμός ο οποίος είναι εμπόδιο σε μια άδικη ελευθερία ασφαλώς θα προάγει την ελευθερία σύμφωνα με τον καθολικό νόμο. Στην ακριβώς επόμενη ενότητα ο Καντ διευκρινίζει πως το δίκαιο και η εξουσία του καταναγκασμού δεν μπορεί να είναι δύο διαφορετικά πράγματα, αλλά ότι αυτά τα δύο ταυτίζονται μεταξύ τους. Μάλιστα, ο Καντ κάνοντας χρήση μιας μαθηματικής αναλογίας ισχυρίζεται πως η κατανόηση μας για το δίκαιο προέρχεται κυρίως από αυτόν τον αμοιβαίο καταναγκασμό. Αναφέρει πως όπως στην γεωμετρία δεν μπορούμε να συμπεράνουμε κάποιες ιδιότητες μιας έννοιας μελετώντας την έννοια αυτή μόνο με αναλυτικό τρόπο αλλά πρέπει να κάνουμε την κατασκευή για να ανακαλύψουμε κάποιες από τις ιδιότητες, έτσι και με το δίκαιο. Δεν είναι δυνατόν να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε σωστά την έννοια του δικαίου δίχως την κατανόηση του ολοσχερούς αμοιβαίου και ίσου καταναγκασμού ο οποίος συμφωνεί με την ελευθερία του καθενός πάντα υπό καθολικό νόμο.⁷⁰ Με άλλα λόγια ο Καντ ισχυρίζεται πως αφενός το σύνολο των όρων υπό τους οποίους η ελευθερία του ενός μπορεί να συνυπάρχει με την ελευθερία οποιουδήποτε άλλου σύμφωνα με τον καθολικό νόμο ταυτίζεται με την δυνατότητα ενός ολοσχερούς, αμοιβαίου και ίσου καταναγκασμού σύμφωνα με τον καθολικό νόμο και αφετέρου θεωρεί πως η κατανόησή μας σχετικά με την έννοια του δικαίου εξαρτάται περισσότερο από την διατύπωση που αναφέρεται στον καταναγκασμό.

Επιπλέον στην *Θεωρία και Πράξη* τονίζει πως, επειδή κάθε μέλος μιας κοινότητας έχει έναντι κάθε άλλου μέλους δικαιώματα καταναγκασμού, όλοι είναι ίσοι μεταξύ τους. Αυτή δε η ισότητα είναι η τελευταία από τις τρεις αρχές, μαζί με την

⁷⁰ Καντ, Ι. *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:231-232] (σελ 52-53)

ελευθερία και την αυτοτέλεια, που κατά τον Καντ απαιτούνται για να εξέλθουν οι άνθρωποι από την φυσική κατάσταση, και από αυτή να προκύψει στην συνέχεια η ισότητα για όλους υπό τους νόμους του κράτους, με μοναδική εξαίρεση τον επικεφαλής του κράτους, είτε είναι φυσικό είτε ηθικό πρόσωπο. Ακόμα, ο Καντ διευκρινίζει πως η ισότητα αυτή δεν έχει να κάνει με τον πλούτο, τα χαρίσματα ή την θέση του καθενός σε σχέση με τους υπόλοιπους, αλλά μόνο με το γεγονός πως ο μοναδικός τρόπος να εξαναγκάσει κάποιος οποιονδήποτε άλλον είναι μέσω του δημοσίου νόμου και ο ίδιος δημόσιος νόμος είναι το μέσο με το οποίο όλοι μπορούν να αντισταθούν σε οποιοδήποτε αναγκασμό. Τέλος, για τον Καντ αυτή η κατάσταση της ισότητας έναντι του νόμου, είναι σχεδόν ακατάλυτη, δεν μπορεί κάποιος να την αποποιηθεί οικειοθελώς, ούτε μπορεί να την χάσει μέσω στρατιωτικής βίας, αλλά ο μοναδικός τρόπος να εκπέσει κανείς από αυτή την κατάσταση είναι ο ίδιος να διαπράξει έγκλημα.⁷¹

Στην *Μεταφυσική των Ηθών* ο Καντ περιγράφει το έγκλημα ως την παράβαση του νόμου εκ μέρους ενός ανθρώπου, που του στερεί την δυνατότητα να είναι πολίτης, δηλαδή του στερεί την ικανότητα να είναι ίσος με τους υπόλοιπους σε σχέση με τον δημόσιο νόμο. Η στέρηση αυτή του επιβάλλεται ως τιμωρία από τον επικεφαλής του κράτους που είναι ο μόνος που έχει αυτό το δικαίωμα και το οποίο ο Καντ το ονομάζει ποινικό δίκαιο.⁷² Η έννοια της τιμωρίας, σύμφωνα με τον Καντ, έχει νόημα μόνο στην πολιτική κατάσταση και είναι μια κατηγορική προστακτική. Τονίζει πως δεν πρέπει να παρασύρεται κανείς από τα πολλά οφέλη που μπορούν να προκύψουν από την εφαρμογή του ποινικού δικαίου και να την χρησιμοποιήσει με τρόπο ωφελμιστικό. Μια τέτοια χρήση προσκρούει στην κατηγορική προστακτική, γιατί κανένας άνθρωπος δεν μπορεί ποτέ να χρησιμοποιηθεί μόνο ως μέσον για να επιτευχθεί κάποιος σκοπός, όσο σημαντικός και αν είναι ο σκοπός αυτός. Μετά την επαρκή αιτιολόγηση αυτής της θέσης του, ο Καντ καταπιάνεται με το είδος και τον βαθμό της τιμωρίας που θα πρέπει να επιβάλλει η δημόσια δικαιοσύνη. Το κριτήριο με το οποίο ο δικαστής, εκπροσωπώντας τη δημόσια δικαιοσύνη, θα επιβάλλει την κατάλληλη τιμωρία στην εκάστοτε παράβαση θα πρέπει να είναι πάλι η αρχή της ισότητας, Αυτό σημαίνει πως ό,τι κακό προκαλεί κάποιος στον συνάνθρωπό του θα πρέπει και ο ίδιος να το υποστεί. Ο Καντ γράφει στο σημείο αυτό : «Ό,τι κακό προκαλείς σε κάποιον άλλον συμπολίτη

⁷¹ Καντ Ι, *Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει»*, σελ 131-134

⁷² Καντ, Ι. *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:331] (σελ 169)

σου χωρίς ενοχή του, το προκαλείς στον ίδιο τον εαυτό σου. Εάν τον υβρίσεις, υβρίζεις τον ίδιο τον εαυτό σου· εάν τον κλέψεις, κλέβεις τον ίδιο τον εαυτό σου· εάν τον χτυπήσεις, χτυπάς τον εαυτό σου· εάν τον φονεύσεις, φονεύεις τον εαυτό σου».⁷³ Ο Καντ υπερτονίζει ότι ο παραβάτης προκαλεί ο ίδιος την επιβολή της τιμωρίας πάνω του και μάλιστα τιμωρία ίδια με το κακό που προκάλεσε. Συνοψίζοντας λοιπόν είναι σημαντικό να κατανοηθεί πως στην καντιανή θεωρία η έννοια της τιμωρίας έχει νόημα μόνο όταν πια έχει θεσπιστεί το δημόσιο δίκαιο, πως θεμελιώνεται σε μια κατηγορική προστακτική, πως έχει χαρακτήρα ανταποδοτικό και τέλος πως είναι ο μοναδικός τρόπος να εξασφαλιστεί η συνέχεια του αμοιβαίου και ίσου καταναγκασμού από την φυσική κατάσταση στην πολιτική κατάσταση.

⁷³ Καντ, Ι. *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:332] (σελ 171)

4. Κανονιστική διάσταση ή με την καθοδήγηση του λόγου

Από την μέχρι τώρα παρουσίαση των θέσεων του Καντ, καθώς και από την συγκριτική μελέτη τους με τις θέσεις άλλων φιλοσόφων, έχει γίνει φανερό πως για τον Καντ το *κοινωνικό συμβολαίο* έχει σε μεγάλο βαθμό κανονιστική διάσταση. Παρ' όλα αυτά οι τρεις *a priori* αρχές, ελευθερία – ισότητα – αυτοτέλεια, πάνω στις οποίες βασίζει την ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου, φαίνεται να έχουν μια σημαντική θέση και στην φυσιοκρατική μελέτη της ανάδυσης του κοινωνικού συμβολαίου. Ο Καντ σε καμία περίπτωση δεν αρνείται μια τέτοια μελέτη, όχι όμως στο πλαίσιο της καθαρής φιλοσοφίας, αλλά σε μια άλλη περιοχή γνώσης, όπως για παράδειγμα στο πλαίσιο μιας εμπειρικής ανθρωπολογίας. Στις ενότητες που ακολουθούν θα επιχειρηθούν κάποιες προσεγγίσεις του *κοινωνικού συμβολαίου* με εργαλεία της θεωρίας παιγνίων. Όπως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η θεωρία παιγνίων είναι ένα μέρος των μαθηματικών που βασίζεται σε έναν χιουμιανού τύπου εργαλειακό ορθολογισμό. Από την άλλη, όμως, οι θέσεις του Καντ για τον Λόγο είναι πολύ ευρύτερες και συγχρόνως πολυπλοκότερες. Είναι αναγκαίο να τονίσουμε πως έντονη αμφισβήτηση έχει δεχτεί, ήδη από πολύ νωρίς, και η καντιανή φιλοσοφία των μαθηματικών. Οι σημαντικότερες ενστάσεις έχουν διατυπωθεί ενάντια στην καντιανή σύλληψη του συνθετικού *a priori* αλλά και στην μεγάλη αξία που φαίνεται να αποδίδει ο Καντ στην εποπτεία. Είναι αξιοπρόσεκτο πως, ενώ για τον Καντ η εποπτεία παίζει ένα σημαντικότερο ρόλο στα μαθηματικά, σε καμία περίπτωση δεν της αποδίδει έναν εξίσου σημαντικό ρόλο στη μεταφυσική. Ολόκληρη η κριτική του φιλοσοφία επιχειρηματολογεί υπέρ μιας μεταφυσικής θεμελιωμένης αποκλειστικά σε *a priori* αρχές, και μάλιστα ανεξάρτητες από κάθε αισθητηριακή εμπειρία.⁷⁴ Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε μια δημιουργική σύζευξη των δύο αυτών αντιμαχόμενων θέσεων, μια μαθηματικού τύπου εποπτεία της ιδέας του *κοινωνικού συμβολαίου*. Στόχος είναι η εξέταση των συνεπειών της συνύπαρξης του καντιανού Λόγου και της θεωρίας παιγνίων με σκοπό να διερευνηθούν οι θέσεις του Καντ ως προς την συνοχή τους αλλά και ως προς τα αποτελέσματα που θα προκαλούσαν σε κάποια μοντέλα της θεωρίας παιγνίων.

⁷⁴ Βλ. Πίσσης, Γ., στο Καντ, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, Εισαγωγή, σελ. 28.

Ένας τρόπος να ξεπεραστούν τα προβλήματα στην επικοινωνία

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ένα βασικό ζήτημα που μπορούμε να μελετήσουμε με την θεωρία παιγνίων είναι αυτό της συνεργασίας, ιδιαίτερα σε καταστάσεις όπου η συνεργασία δεν είναι δεδομένη. Λόγω της αναμφίβολης επιρροής του Ρουσσώ στο έργο του Καντ, θα ξεκινήσουμε την μαθηματική μας μελέτη με το παίγνιο *Κυνήγι Ελαφιού* που όπως έχουμε αναφέρει έχει πάρει το όνομά του από ένα απόσπασμα από την *Πραγματεία περί Ανισότητας* του Ρουσσώ. Ο πίνακας του παιγνίου, πάντα για δύο παίκτες, είναι ο ακόλουθος.

	Κυνήγι Ελαφιού	Παίκτης Β	
		C	D
Παίκτης Α	C	4*,4*	1,3
	D	3,1	2*,2*

Στον πίνακα φαίνονται οι δύο *ισορροπίες Νας* του παιγνίου, η μία αντιστοιχεί στην αμοιβαία *συνεργασία* και η άλλη στην αμοιβαία *μη συνεργασία*. Αυτό σημαίνει πως υπό το πρίσμα του εργαλειακού ορθολογισμού και οι δύο αυτές καταστάσεις είναι και πιθανές αλλά εφόσον προκύψουν είναι και σταθερές. Από την συμμετρική μορφή του πίνακα βλέπουμε άμεσα την παρουσία και την επιρροή μιας εκ των τριών αρχών πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η ιδέα του καντιανού *κοινωνικού συμβολαίου*. Παρατηρούμε δηλαδή μια ισότητα και ως προς τις επιλογές, αλλά και ως προς τις αποδόσεις των παιχτών. Σχετικά με τις άλλες δύο αρχές, την ελευθερία και την αυτοτέλεια, η παρουσία τους στο παιγνιοθεωρητικό μοντέλο, αν και πιο διακριτική, είναι πάλι σημαντική, αφού δεν μπορεί να δοθεί κάποια ερμηνευτική αξία στο μοντέλο, ίσως ούτε καν να υπάρξει μοντέλο θεωρίας παιγνίων, αν δεν υιοθετηθούν αυτές οι δύο προϋποθέσεις. Η ισότητα μεταξύ εμπλεκομένων όμως φανερώνεται από τη συμμετρία που υπάρχει και στις επιλογές και στις αποδόσεις των παιχτών.

Είναι ωστόσο εμφανές ότι δεν υπάρχει ισότητα στις δύο καταστάσεις που μπορούν να προκύψουν. Η μια από τις δύο προσφέρει και στους παίκτες ατομικά μεγαλύτερη απόδοση αλλά και στο σύνολο μεγαλύτερα οφέλη, αφού το άθροισμα των επί μέρους αποδόσεων μεγιστοποιείται και συνεπώς για τον λόγο αυτό είναι προτιμητέα. Παρόλα αυτά υπό την καθοδήγηση του εργαλειακού ορθολογισμού δεν μπορούμε να εξασφαλίσουμε την *ισορροπία Νας* που αντιστοιχεί στην αμοιβαία *συνεργασία*. Το

γεγονός αυτό σε καμία περίπτωση δεν είναι ανορθολογικό διότι ενδέχεται να υπάρχουν εμπλεκόμενοι που δεν επιζητούν μεγιστοποίηση των κερδών αλλά είναι ικανοποιημένοι με μικρότερα κέρδη που όμως είναι λιγότερο ριψοκίνδυνα, που προσφέρουν δηλαδή μεγαλύτερη ασφάλεια. Το ιδανικό θα ήταν βέβαια η μέγιστη ασφάλεια να προσφέρει και μέγιστα κέρδη. Αποδεικνύεται όμως πως για το συγκεκριμένο παίγνιο το ελάχιστο εξασφαλισμένο κέρδος (επίπεδο ασφαλείας) είναι 2 και προκύπτει με την στρατηγική της *μη συνεργασίας* (D). Με απλά λόγια αυτό σημαίνει πως όποιος επιλέγει την στρατηγική *μη συνεργασίας* εξασφαλίζει απόδοση τουλάχιστον 2, ενώ κάποιος που επιλέγει την στρατηγική *συνεργασίας* (C) μπορεί υπό κάποιες αρνητικές συγκυρίες να βρεθεί με απόδοση 1. Το γεγονός αυτό είναι ένα εμπόδιο για την επίτευξη της αμοιβαίας συνεργασίας, η οποία είναι σημαντικός παράγοντας για την είσοδο στην πολιτική κατάσταση. Ενδεχομένως ένας τρόπος να ξεπεραστεί το πρόβλημα είναι μέσω μιας διαβεβαίωσης πως θα παραμείνουν όλοι οι εμπλεκόμενοι προσηλωμένοι στον κοινό στόχο ακόμα και αν χρειαστεί να υπομένουν κάποιο κόστος. Αλλά ακόμα και μια τέτοια διαβεβαίωση δεν φαίνεται να αρκεί. Πρέπει είτε να υπάρχει τρόπος αναγκασμού είτε αμοιβαία εμπιστοσύνη. Δυστυχώς όμως η πολυπλοκότητα της κατάστασης, που εκφράζεται από το παίγνιο αυτό, είναι η σημαντικότερη αιτία της δυσκολίας να επιτευχθεί η συνεργασία. Η όποια έλλειψη εμπιστοσύνης φαίνεται να μην σχετίζεται μόνο με τα εμπλεκόμενα στο παίγνιο πρόσωπα, αλλά να πηγάζει και από την ίδια την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να υποτιμούμε την αξία που έχει ένας ειλικρινής και αξιόπιστος άνθρωπος. Σίγουρα ένας τέτοιος άνθρωπος εμπνέει περισσότερη εμπιστοσύνη από κάποιον με τα αντίθετα χαρακτηριστικά αλλά σε καταστάσεις που μοντελοποιούνται από το παραπάνω παίγνιο η εμπιστοσύνη ενδέχεται να κλονιστεί και συνεπώς η ζητούμενη συνεργασία δύσκολα επιτυγχάνεται. Είναι πολύ χαρακτηριστικό το επιχείρημα του νομπελίστα οικονομολόγου Ρόμπερτ Άουμαν (Robert Aumann) με το οποίο αναδεικνύει με πολύ πειστικό τρόπο ότι η απλή διαβεβαίωση μεταξύ των εμπλεκόμενων δεν μπορεί να εξασφαλίσει την επίτευξη της *ισορροπίας Νας* με την αμοιβαία συνεργασία. Κατά τον Άουμαν η επικοινωνία και η απλή διαβεβαίωση δεν αρκούν διότι η δομή του παιγνίου φαίνεται να προσφέρει κάποια κίνητρα στους εμπλεκόμενους παίκτες να δηλώσουν ψευδώς πως θα συνεργαστούν. Οπότε ένας επιφυλακτικός παίκτης, λογικά σκεπτόμενος, έχει κάθε λόγο να είναι πολύ δύσπιστος έναντι των διαβεβαιώσεων που λαμβάνει. Η επιχειρηματολογία του Άουμαν έχει ως εξής : Ας υποθέσουμε πως ο παίκτης A έρχεται

σε επικοινωνία με τον παίχτη B, και τον διαβεβαιώνει πως ο ίδιος θα συνεργαστεί για την επίτευξη του κοινού στόχου, που μπορεί να είναι η δημιουργία ή η συντήρηση του κοινωνικού συμβολαίου. Με αφορμή και δέλεαρ την διαβεβαίωση αυτή, ζητά από τον παίχτη B να κάνει και αυτός το ίδιο. Θα πρέπει, αναρωτιέται ο Αουμαν, ο παίχτης B να τον πιστέψει και να εφαρμόσει αποκλειστικά την στρατηγική *συνεργασίας* (C) μόνο και μόνο με βάση την επικοινωνία αυτή; Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική. Είναι σαφές πως αν τελικά καταφέρουν να συνεργαστούν θα επωφεληθούν και οι δύο, και θεωρητικά αυτός είναι ο τελικός σκοπός της επικοινωνίας του A. Όμως, με μια πιο προσεκτική ματιά καταλαβαίνουμε πως αν ο A καταφέρει να πείσει τον B να συνεργαστεί ο ίδιος θα είναι σε κάθε περίπτωση κερδισμένος. Πράγματι, από τον πίνακα φαίνεται πως τα δυνατά αποτελέσματα του A όταν ο B ακολουθεί την στρατηγική (C) είναι 4 ή 3. Τα αποτελέσματα αυτά είναι καλύτερα από εκείνα που θα προκύψουν αν ο B προτιμήσει την στρατηγική (D), αφού τότε οι αποδόσεις του A θα είναι 1 ή 2. Προκύπτει έτσι πως ανεξάρτητα από αυτό που θα κάνει τελικά ο παίχτης A, είναι προς το συμφέρον του να πείσει με κάθε τρόπο τον B να ακολουθήσει την στρατηγική (C). Από την άλλη όμως ο παίχτης B χωρίς πολύπλοκες σκέψεις, με απλή λογική καταλαβαίνει το πλεονέκτημα που αποκτά ο A καθώς και το ρίσκο που ο ίδιος αναλαμβάνει αν ακολουθήσει την προτροπή εκείνη, διότι υπάρχει πιθανότητα να βρεθεί με απόδοση 1, που είναι η μικρότερη δυνατή. Έτσι, αν ο B είναι γενικά καλοπροαίρετος θα είναι τουλάχιστον επιφυλακτικός ως προς την υπόσχεση του A. Ενώ αν ο B είναι έστω και λίγο καχύποπτος τότε μπορεί να αποδώσει στον A δόλο και προσπάθεια εξαπάτησης ή εκμετάλλευσης της δικής του εργασίας. Βλέπουμε λοιπόν πως η επικοινωνία και η απλή διαβεβαίωση δεν αρκούν για να συντονιστούν δύο εργαλειακά ορθολογιστές παίχτες στην πιο αποτελεσματική στρατηγική και την τελική επίτευξη του κοινού στόχου.⁷⁵

Με βάση δύο από τις ιδιότητες που αναδείχθηκαν παραπάνω για το παίγνιο *Κυνήγι Ελαφιού*, ότι δηλαδή στο παίγνιο αυτό η επιλογή της μη συνεργασίας είναι ασφαλέστερη από την επιλογή της συνεργασίας και ότι η απλή διαβεβαίωση δεν οδηγεί στην συνεργασία, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως το παίγνιο αυτό δεν είναι συμβατό με την καντιανή έννοια του *κοινωνικού συμβολαίου*. Όμως, για άλλη μια φορά, αυτό που φαίνεται να ισχύει στην θεωρία δεν ισχύει στην πράξη. Ο Σκυρμς στο βιβλίο του *The stag hunt and the evolution of social structure* παρουσιάζει

⁷⁵ Βλ. Aumann, R., *Nash equilibria are not self-enforcing*

το επιχείρημα του Άουμαν και στην συνέχεια εκθέτει κάποιες έρευνες που το διαψεύδουν άμεσα. Αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά πως πειράματα που δημιουργήθηκαν για να ελέγξουν τα συμπεράσματα του Άουμαν έδειξαν πως η επικοινωνία και η διαβεβαίωση της προσήλωσης στην συνεργασία, παρόλο που δεν είναι πάντα αποτελεσματική, εντούτοις αυξάνει σημαντικά την πιθανότητα της επίτευξής της συνεργασίας.⁷⁶ Η μελέτη του Σκυρμς είναι κυρίως στη βάση της εξελικτικής θεωρίας παιγνίων και με αυτή την πτυχή θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο, αλλά το γεγονός πως αναδεικνύει την δυνατότητα της διαβεβαίωσης να διευκολύνει την συνεργασία σε σημαντικό βαθμό είναι αρκετό για να επιμείνουμε στην συσχέτιση του μοντέλου αυτού με το καντιανό *κοινωνικό συμβόλαιο*. Για τον Καντ η τήρηση της υπόσχεσης που δίνουμε σχετίζεται άμεσα με την κατηγορική προστακτική.⁷⁷ Η κατηγορική προστακτική είναι αναμφίβολα μια από τις σημαντικές διαφορές του καντιανού ορθού λόγου σε σχέση με αυτόν του Χιουμ. Το γεγονός αυτό ασφαλώς έχει παρατηρηθεί και από τους ειδικούς της θεωρίας παιγνίων, ωστόσο και στο θέμα αυτό οι τοποθετήσεις τους δεν συμπίπτουν πάντα. Ένας από τους αυστηρότερους κριτές των θέσεων του Καντ και της υιοθέτησής τους από φιλόσοφους και ειδικούς των παιγνίων είναι ο Βρετανός μαθηματικός και φιλόσοφος Κεν Μπίνμορ. Στο δίτομο έργο του *Game Theory and the social contract* αλλά και στην πιο εκλαϊκευμένη μορφή του με τίτλο *Natural Justice* ασκεί δριμεία κριτική στον Καντ και ειδικότερα στην ιδέα της κατηγορικής προστακτικής την οποία χαρακτηρίζει ούτε λίγο ούτε πολύ ως μια μεγαλοστομία χωρίς σημαντικό φιλοσοφικό ή πρακτικό αντίκτυπο.⁷⁸ Από την άλλη υπάρχουν ειδικοί της θεωρίας παιγνίων που εμπλουτίζοντας τον εργαλειώδη ορθό λόγο των παιχτών με την δυνατότητα να συλλογίζονται με τρόπο καντιανό και να αποδέχονται κατηγορικές προστακτικές άνοιξαν τον δρόμο για νέες ιδέες και λύσεις στα γνωστά προβλήματα της θεωρίας παιγνίων. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο οικονομολόγος και πολιτικός επιστήμονας Τζον Ρόμερ (John Roemer) ο οποίος έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με τα ζητήματα της συνεργασίας, συχνά με τρόπο καντιανό. Ο Ρόμερ στο βιβλίο του *How we cooperate : A theory of Kantian Optimization* (2019) προτείνει ένα τρόπο προσέγγισης της λύσης των παιγνίων διαφορετικό από την *ισορροπία Ναϋ*. Θεωρεί πως στις περιπτώσεις που το παίγνιο έχει συμμετρία και το γεγονός αυτό είναι κοινή γνώση για τους

⁷⁶ Βλ. Skyrms, B., *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, σελ. 65-81 (Κεφ 5)

⁷⁷ Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:273] (σελ 100)

⁷⁸ Βλ. Binmore, K., *Natural Justice*, σελ. 38-41 (Κεφάλαιο 3) και στον Πρόλογο

εμπλεκόμενους παίχτες τότε είναι λογικό να συμπεράνουν όλοι πως θα καταλήξουν στην επιλογή της ίδιας στρατηγικής. Κατά κάποιο τρόπο οι παίχτες συλλογίζονται και πράττουν σύμφωνα με μια κατηγορική προστακτική, περίπου σαν το : «Πράττε σύμφωνα με ένα γνώμονα ο οποίος μπορεί συγχρόνως να ισχύει ως καθολικός νόμος».⁷⁹ Έτσι οι παίχτες θα επιλέξουν μόνο από το πλήθος των συνδυασμών που δημιουργούνται μόνο από κοινή στρατηγική και προφανώς θα επιλέξουν εκείνον τον συνδυασμό που θα μεγιστοποιεί τις αποδόσεις τους . Ο Ρόμερ ονομάζει την λύση που προκύπτει με τον τρόπο αυτό *απλή καντιανή ισορροπία* (simple kantian equilibrium). Στην περίπτωση του παιγνίου με το οποίο ασχολούμαστε αυτό σημαίνει πως θα πρέπει οι παίχτες να επιλέξουν είτε την αμοιβαία *συνεργασία* (C,C) είτε την αμοιβαία *μη συνεργασία* (D, D). Από τις δύο αυτές επιλογές, που είναι και οι δύο *ισορροπίες Nash*, η αμοιβαία *συνεργασία* (C,C) είναι αυτή που μεγιστοποιεί τις αποδόσεις και επομένως είναι η απλή καντιανή ισορροπία. Αυτός ο νέος τρόπος υπολογισμού λύσης στην περίπτωση του παιγνίου *Κυνήγι Ελαφιού* μας προσφέρει με την μέγιστη ασφάλεια το μέγιστο κέρδος απαλλάσσοντάς μας από το δίλημμα που υπήρχε. Τέλος αξίζει να παρατηρήσουμε πως φτάσαμε στο σημαντικό αυτό αποτέλεσμα διότι με τον τρόπο αυτό οι παίχτες αποφεύγουν να εισέλθουν, άθελα τους, σε καταστάσεις όπου μόνο ο ένας είναι αφοσιωμένος στην στρατηγική συνεργασίας και επομένως κανείς τους δεν κινδυνεύει να επωμιστεί μόνος το κόστος μιας αποτυχίας στην επίτευξη της συνεργασίας. Η νέα αυτή τεχνική αναζήτησης λύσεων σε μοντέλα θεωρίας παιγνίων είναι το αποτέλεσμα ενός ορθολογικού τρόπου σκέψης που ταιριάζει περισσότερο με την καντιανή φιλοσοφία και φαίνεται να ξεπερνάει προβλήματα που δημιουργούνται από την χρήση αποκλειστικά χιουμμανού τύπου εργαλειακού ορθολογισμού. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε αν μπορούμε να ξεπεράσουμε αντίστοιχες δυσκολίες που προκύπτουν στα άλλα δύο συμμετρικά παίγνια στα οποία έχουμε αναφερθεί, στο *Δίλημμα του Φυλακισμένου* και στο παίγνιο *Χιονοστιβάδα*.

Απλή καντιανή ισορροπία στο Δίλημμα του Φυλακισμένου

Ο Καναδός φιλόσοφος Γκωτιέ μελετώντας με θεωρία παιγνίων, από την μία τις διακρατικές σχέσεις μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ένωσης και από την άλλη το έργο του Χομπς (*Leviathan* και *De Cive*), θεώρησε πως η φυσική

⁷⁹ Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:225] (σελ 43)

κατάσταση τόσο μεταξύ των εθνών όσο και μεταξύ των ανθρώπων αντιστοιχεί σε ένα παίγνιο *Δίλημμα του Φυλακισμένου*.⁸⁰ Σε προηγούμενη ενότητα ο πίνακας που δόθηκε για το παίγνιο αυτό είναι ο ακόλουθος και στον οποίο φαίνεται η μοναδική *ισορροπία Nas*. Παρατηρούμε πως στην περίπτωση αυτή η στρατηγική *μη συνεργασίας* (D) κυριαρχεί επί της στρατηγικής *συνεργασίας* (C), δηλαδή δίνει πάντα μεγαλύτερες αποδόσεις και για αυτό ο συνδυασμός (D,D) είναι η *μοναδική ισορροπία Nas*.

Δίλημμα Φυλακισμένου		Παίχτης B	
		C	D
Παίχτης A	C	3,3	1,4*
	D	4*,1	2*,2*

Το γεγονός πως μοναδική *ισορροπία Nas* είναι η αμοιβαία *μη συνεργασία* (D,D) είναι σίγουρα αξιοπρόσεκτο. Με μια πρόχειρη ματιά παρατηρούμε πως ο συνδυασμός (C,C) προσφέρει καλύτερες αποδόσεις και στους παίκτες ατομικά, αλλά και στο σύνολο, αφού όλοι οι άλλοι συνδυασμοί έχουν άθροισμα αποδόσεων μικρότερο από 6. Θα περίμενε λοιπόν κανείς να υπάρχει ένας ορθολογικός τρόπος να επιτευχθεί αυτό το βέλτιστο αποτέλεσμα. Όμως οι υπολογισμοί που γίνονται με βάση τις προϋποθέσεις της κλασικής θεωρίας παιγνίων καταλήγουν στην μη βέλτιστη *ισορροπία Nas* (D,D). Αυτό με άλλα λόγια σημαίνει πως όταν εμπλεκόμενοι που δρουν με τρόπο εργαλειακά ορθολογικό βρεθούν σε κατάσταση τύπου *δίληματος του φυλακισμένου* θα προτιμήσουν την χειρότερη, από απόψεως απόδοσης, επιλογή του ατομικού συμφέροντος. Ο Χομπς θεώρησε μια τέτοια επιλογή αυτοκαταστροφική για τους εμπλεκόμενους. Συμπέρανε λοιπόν πως οι ίδιοι οι εμπλεκόμενοι, αναγνωρίζοντας το πρόβλημα, θα παραχωρούσαν την απαραίτητη εξουσία σε κάποιον ηγεμόνα προκειμένου να τους επιβάλλει την αμοιβαία συνεργασία. Έτσι ο ηγεμόνας, με την απειλή τιμωρίας, επιβάλλει μια λύση που είναι καλύτερη τόσο ατομικά όσο και κοινωνικά. Άρα το χομπσιανό κοινωνικό συμβόλαιο είναι, με όρους θεωρίας παιγνίων, η άνωθεν προαγωγή της αμοιβαίας *συνεργασίας* (C,C) μέσω ενός μηχανισμού επιβολής κόστους στην ατομοκεντρική επιλογή της *μη συνεργασίας* (D). Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκαν μερικές σημαντικές διαφορές του Καντ από τον Χομπς ως προς την μορφή του *κοινωνικού συμβολαίου*, επομένως σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε

⁸⁰ Βλ. Gauthier, D., *Morals by Agreement*, σελ. 79 - 82

άκριτα να υιοθετήσουμε το μοντέλο του *Διλλήματος του Φυλακισμένου* για την καντιανή φιλοσοφία. Έχει όμως ενδιαφέρον να μελετήσουμε τι συμβαίνει όταν οι άνθρωποι στην χομπσιανή φυσική κατάσταση έχουν τον εμπλουτισμένο με κατηγορική προστακτική ορθολογισμό, καντιανού τύπου, που εισήγαγε ο Ρομερ. Τότε, όπως έχουμε αναφέρει προηγουμένως τα εμπλεκόμενα άτομα καταλήγουν μόνο σε συνδυασμούς με ίδιες στρατηγικές (C,C) ή (D,D). Με αυτό το νέο δεδομένο η βέλτιστη επιλογή είναι η αμοιβαία *συνεργασία* (C,C), οπότε η συνεργασία προκύπτει με τρόπο ορθολογικό αλλά και ελεύθερο, χωρίς την ανάγκη της άνωθεν επιβολής. Όπως και στο παίγνιο *Κυνήγι Ελαφιού* και στο *Δίλημμα του Φυλακισμένου* η απλή καντιανή ισορροπία είναι ο συνδυασμός (C,C) που και πάλι μεγιστοποιεί τόσο τις ατομικές αποδόσεις των παιχτών όσο και την απόδοση του συνόλου (της κοινωνίας). Και καθώς φαίνεται, από την μέχρι τώρα μελέτη μας, βασίζεται σε έναν καντιανού τύπου ορθολογισμό και την ελευθερία. Μια ελευθερία όμοια με αυτή που αναφέρει ο Καντ στον ορισμό του δικαίου «...ενόσω [η ελευθερία αυτή] είναι δυνατή σύμφωνα με ένα γενικό νόμο.».

Πριν συνεχίσουμε με τον ίδιο τρόπο στην ανάλυση του παιγνίου *Χιονοστιβάδα*, είναι μάλλον απαραίτητο να διευκρινιστεί πως τέτοιου είδους προσεγγίσεις της κατηγορικής προστακτικής από οικονομολόγους, με ή χωρίς μαθηματικά μοντέλα, έχει βρει ισχυρές αντιστάσεις από φιλόσοφους μελετητές της καντιανής φιλοσοφικής σκέψης. Η κατηγορική προστακτική είναι ούτως ή άλλως ένα από τα κομμάτια της καντιανής φιλοσοφίας που έχει δεχτεί την αυστηρότερη κριτική. Ένα από τα σημαντικά ερωτήματα που έχουν τεθεί είναι αν μπορούμε με βάση την κατηγορική προστακτική να ορίσουμε κάποιο «θετικό» καθήκον, είτε ηθικό είτε δικαϊκό, είτε τέλει είτε ατελές. Στο σημείο αυτό φαίνεται να υπάρχει μια συμφωνία μεταξύ των μελετητών. Η κατηγορική προστακτική έχει αρκετά αυστηρές διατυπώσεις και ενδεχομένως γι' αυτόν τον λόγο μας περιορίζει μόνο σε συμπεράσματα για το τι δεν επιτρέπεται να κάνουμε και όχι σε υποδείξεις σχετικά με το τι θα πρέπει να κάνουμε. Αυτές οι ενστάσεις δεν είναι προϊόν της εποχής μας, αλλά, όπως τονίζει ο Κασίρερ, διατυπώθηκαν ήδη απέναντι στον ίδιο τον Καντ.⁸¹ Ο Καντ από την μεριά του αναγνώριζε τον φορμαλιστικό χαρακτήρα των θέσεων του, χωρίς όμως να αρνείται την αξία τους, παρά το γεγονός πως δεν οδηγούσαν σε συγκεκριμένες οδηγίες ηθικής συμπεριφοράς. Με βάση αυτές τις πολύ παλιές και ισχυρές ενστάσεις σχετικά με την χρήση της

⁸¹ Βλ. Κασίρερ, Ε., *Καντ: Η ζωή και το έργο του*, σελ 345-399

κατηγορικής προστακτικής προκύπτουν και οι αντίστοιχες ενστάσεις στις καντιανού τύπου παιγνιοθεωρητικές λύσεις. Το βασικό πρόβλημα με την επίκληση των αρχών της καντιανής ηθικής για την επικράτηση της αμοιβαίας συνεργασίας στο *Διλήμμα του Φυλακισμένου*, είναι πως κατά κανόνα τα τέλεια καθήκοντα που ορίζονται με βάση την κατηγορική προστακτική είναι «αρνητικά». Αυτό συμβαίνει επειδή πρέπει να υποβληθούν σε δοκιμασία για την εξασφάλιση της απουσίας λογικής αντίφασης. Βέβαια, για τον Καντ η κατηγορική προστακτική δεν είναι απλά ένα ζήτημα λογικής συνέπειας, αλλά προάγει και αρετές όπως την εντιμότητα, την ειλικρίνεια και άλλες. Όμως στην περίπτωση του *Διλήμματος του Φυλακισμένου*, δεν φαίνεται να υπάρχει συναίνεση ως προς το αν η κατηγορική προστακτική επιφέρει την αμοιβαία συνεργασία. Σε αρκετούς μελετητές, έχει υπερισχύσει η άποψη ότι η *συνεργασία* δεν μπορεί να επιβληθεί ως τέλειο καθήκον. Αυτό το αιτιολογούν, αφενός, στο γεγονός ότι τα «αρνητικά» καθήκοντα δεν απαιτούν συγκεκριμένη δράση και, αφετέρου, στο γεγονός ότι δεν προκύπτει κάποια λογική αντίφαση από την επιλογή της στρατηγικής της *μη συνεργασίας* ως καθολικό νόμο. Επομένως στη βάση των τέλειων καθηκόντων δεν είναι βέβαιο ότι μπορούμε να συναγάγουμε ως υποχρέωση την επιλογή της συνεργατικής στρατηγικής. Ίσως θα μπορούσαμε να επιδιώξουμε την υιοθέτηση της αμοιβαίας συνεργασίας μέσα από τα ατελή καθήκοντα τα οποία σε γενικές γραμμές προάγουν συγκεκριμένες συμπεριφορές. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση, η επιλογή της στρατηγικής της *συνεργασίας* ως ατελές καθήκον δεν θα διέφερε σημαντικά από το ατελές καθήκον της αγαθοεργίας. Αυτό το τελευταίο αφήνει ευρεία περιθώρια ελευθερίας στο πότε, πόσο και ποιους θα ευεργετούμε, αλλά το πιο σημαντικό είναι ότι δεν υποχρεώνει κανέναν να φέρει τον εαυτό του σε κατάσταση που να χρειάζεται την ευεργεσία των άλλων. Τέτοιου είδους ενστάσεις οδηγούν κάποιους μελετητές στο συμπέρασμα ότι κατηγορική προστακτική δεν επιβάλλει την επιλογή της συνεργασίας, επομένως δεν μπορεί να οδηγήσει στην *αμοιβαία συνεργασία* (C,C) στα παίγνια του τύπου *Διλήμματος του Φυλακισμένου*.⁸²

Η ίδια λύση για ένα εντελώς διαφορετικό πρόβλημα

Τέλος, θα αναφερθούμε στο παίγνιο της *Χιονοστιβάδας* που είναι ένα παίγνιο στο οποίο, με μόνο την επίκληση του εργαλειακού ορθολογισμού, δεν ευνοείται καθόλου

⁸² Βλ. White, M., *Kantian Ethics and the Prisoner's Dilemma*

η αμοιβαία συνεργασία. Αντίθετα μάλιστα, οι συνθήκες είναι τέτοιες που οδηγούν κάθε παίχτη, για να αποφύγει τα χειρότερα, να υιοθετήσει και να εφαρμόσει στρατηγική αντίθετη από αυτή του άλλου εμπλεκόμενου. Ο πίνακας του παιγνίου είναι ο εξής :

		Χιονοστιβάδα Παίχτης Β	
		C	D
Παίχτης Α	C	3,3	2*,4*
	D	4*,2*	1,1

Στην σύντομη μελέτη που έγινε για το παίγνιο αυτό σε προηγούμενη ενότητα, δείχθηκε πως υπάρχουν δύο *ισορροπίες Nας*. Σε κάθε μια από τις ισορροπίες αυτές, μόνο ο ένας εμπλεκόμενος έχει επιλέξει την συνεργατική στρατηγική, ενώ ο δεύτερος απλά απολαμβάνει τους καρπούς από τον κόπο του πρώτου. Από την μορφή αυτών των ισορροπιών αναδεικνύεται και η μεγάλη αξία της μελέτης του συγκεκριμένου διλήμματος. Αν η αμοιβαία συνεργασία είναι εφικτή σε καταστάσεις στις οποίες υπάρχει κόστος για εκείνον που είναι διατεθειμένος να συνεργαστεί, και σημαντικό όφελος για τον εμπλεκόμενο που πράττει ιδιοτελώς, τότε αυτό μπορεί να σημαίνει πως ακόμα και στις πιο δύσκολες συνθήκες, υπάρχουν οι προϋποθέσεις για να εισέλθουν οι άνθρωποι και σε αυτό το καντιανό δημόσιο δίκαιο, μέσα στο οποίο όλοι ανεξαιρέτως είναι ευνοημένοι κυρίως ηθικά αλλά και από υλικής απόψεως.⁸³

Αναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο πως σε καταστάσεις τύπου *Κυνήγι Ελαφιού* υπάρχει, θεωρητικά τουλάχιστον, μια αδυναμία επίτευξης της αποτελεσματικότερης *ισορροπίας Nας* μέσω της επικοινωνίας. Στην περίπτωση εκείνη, ο Άουμαν προέβλεπε πως δεν διευκολύνεται η συνεργασία μέσω επικοινωνίας, αλλά η πειραματική μελέτη διέψευσε, σε μεγάλο βαθμό, την πρόβλεψη αυτή. Στην περίπτωση όμως του παιγνίου της *Χιονοστιβάδας* η επικοινωνία δημιουργεί άλλου είδους προβλήματα. Αν για παράδειγμα ο παίχτης Α διαβεβαιώσει τον παίχτη Β πως είναι διατεθειμένος να συνεργαστούν για την επίτευξη του κοινού στόχου τότε αυτόματα ο Β έχει κίνητρο να μην εργαστεί και απλά να οικειοποιηθεί τα οφέλη από την εργασία του Α. Αυτό είναι το γνωστό πρόβλημα του λαθρεπιβάτη, το οποίο αναδεικνύεται, σε κάποιο βαθμό, και από τα επιχειρήματα του Άουμαν που έχουμε αναφέρει αλλά και περίπου με τον ίδιο

⁸³ Καντ, Ι, *Μεταφυσική των Ηθών*, §42 (σελ 140-141)

τρόπο στο *Δίλημμα του Φυλακισμένου*. Το πρόβλημα αυτό συχνά παρουσιάζεται κατά την διερεύνηση των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από μοντέλα της θεωρίας παιγνίων που χρησιμοποιούνται για την μελέτη του *κοινωνικού συμβολαίου*. Ωστόσο αυτό δεν είναι το μοναδικό ζήτημα που προκύπτει στο παίγνιο της *Χιονοστιβάδας* όταν επιτραπεί και επιτευχθεί η επικοινωνία. Στο παίγνιο αυτό η επικοινωνία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εκφορά απειλών και εκβιασμών. Έτσι, αν ο παίχτης B επικοινωνήσει με τον A αναφέροντάς του πως αδιαφορεί για τον κοινό στόχο και επιπλέον τον απειλήσει πως ο ίδιος δεν είναι διατεθειμένος να εργαστεί για αυτόν τότε ο παίχτης A έχει μεγαλύτερο όφελος αν ο ίδιος αναλάβει ολόκληρο το βάρος της απαιτούμενης εργασίας. Με τον τρόπο αυτό ο B αποκομίζει το μέγιστο κέρδος που θα μπορούσε, χωρίς κανένα κόπο. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθούν δύο φαινομενικά παράδοξα αποτελέσματα που προκύπτουν από την χρήση της επικοινωνίας για την εκφορά απειλών. Αρχικά, συγκρίνοντας τις αποδόσεις του κάθε παίχτη, με βάση τον εργαλειακό ορθολογισμό της θεωρίας παιγνίων είναι προτιμότερο να υποκύπτει κανείς σε απειλές ή εκβιασμούς αφού αποφεύγει τις καταστροφικές συνέπειες της αμοιβαίας *μη συνεργασίας*. Αυτό από μόνο του είναι ένα ηθικά αμφιλεγόμενο αποτέλεσμα σε οποιαδήποτε ηθική θεωρία. Επίσης με βάση τους προηγούμενους συλλογισμούς θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως είναι ορθολογικό και ηθικό να απειλεί κανείς προκειμένου να καταστήσει ανεπιθύμητη την επιλογή της *μη συνεργασίας* και να επιτευχθεί με αυτό τον σκληρό τρόπο η αμοιβαία *συνεργασία*. Και οι δύο αυτές συλλογιστικές φαίνεται να είναι εντελώς ασυμβίβαστες με την καντιανή ηθική, αφού με τέτοιου είδους διαδικασίες οι άνθρωποι χρησιμοποιούνται απλά ως μέσα για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών. Σε κάθε περίπτωση όμως το παίγνιο αυτό μας δίνει την δυνατότητα να μελετήσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες θα μπορούσαν ορθολογιστές εμπλεκόμενοι να φτάσουν στην αμοιβαία συνεργασία, σε καταστάσεις που είναι εύκολο για κάποιον από τους δύο να εκμεταλλευτεί την διάθεση ή την ανάγκη του άλλου να εργαστεί για έναν στόχο.

Για την περαιτέρω μελέτη, και την εισαγωγή καντιανού τύπου ορθολογισμού για την διερεύνηση του παιγνίου, ακολουθούμε πάλι την προσέγγιση του Ρομερ. Συνεπώς, οι εμπλεκόμενοι θα επιλέγουν μόνο από τους συνδυασμούς με κοινές στρατηγικές και πάλι η *απλή καντιανή ισορροπία* είναι η αμοιβαία συνεργασία (C,C). Οπότε και σε αυτές τις πολύ δύσκολες, για τον εργαλειακό ορθολογισμό, καταστάσεις η καντιανή αυτή προσέγγιση καταφέρνει να προαγάγει την συνεργασία. Η αποδοχή λοιπόν ενός

ορθολογισμού που εμπεριέχει ή προάγει συλλογιστικές που είναι συμβατές με την κατηγορική προστακτική μας οδηγεί και σε αυτό το πολύ ιδιαίτερο μοντέλο στην αμοιβαία συνεργασία, μάλιστα χωρίς την ανάγκη για επικοινωνία, απειλές ή εκβιασμούς. Σε αντίθεση όμως με τα άλλα δύο μοντέλα, στο συγκεκριμένο παίγνιο η απλή καντιανή ισορροπία δεν προσφέρει πάντα μεγαλύτερη συνολική απόδοση. Είναι πολύ πιθανόν η συνολική απόδοση στις *ισορροπίες Νας* ($4 + 2 = 6$) να είναι ίση ή σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και μεγαλύτερη από την συνολική απόδοση της απλής καντιανής ισορροπίας ($3 + 3 = 6$). Αν και σε κάποιους ερευνητές η απλή καντιανή ισορροπία φαίνεται ελκυστικότερη από τις *ισορροπίες Νας*, διότι με αυτήν προκύπτει ισότητα στην απόδοση των εμπλεκομένων, μια τέτοια αντίληψη δεν είναι καθόλου σίγουρο πως ταιριάζει με την καντιανή θεώρηση περί ισότητας. Αν με τον όρο «αποδόσεις» εννοούνται μόνο υλικά αγαθά όπως ο πλούτος και τα αξιώματα τότε μια τέτοια ισότητα είναι ξένη προς την καντιανή φιλοσοφία. Για τον Καντ μια τέτοια ισότητα, δηλαδή ως προς τα υλικά οφέλη που μπορεί να έχει κάποιος από την είσοδο στην πολιτική κατάσταση, δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε ευκαταία. Έχουμε αναφέρει στο προηγούμενο κεφάλαιο πως για τον Καντ, η ισότητα που πραγματικά αξίζει είναι η ισότητα ως ανθρώπων που συναποτελούν ένα λαό και που μόνο υπό την προϋπόθεση αυτής της ισότητας μπορούν να εισέλθουν στην πολιτική κατάσταση και να απολαμβάνουν στην συνέχεια μίαν άλλη ισότητα, εκείνη έναντι του νόμου.

5. Φυσιοκρατική Διάσταση και Εξελικτική Θεωρία Παιγνίων

Από καθαρά φυσικής απόψεως ένας άνθρωπος είναι βιολογικός οργανισμός. Μάλιστα υπό το φως της σύγχρονης επιστήμης ο οργανισμός αυτός είναι το αποτέλεσμα ενός τυφλού βιολογικού-εξελικτικού μηχανισμού. Επομένως, μπορούμε να θεωρήσουμε πως κάθε άνθρωπος είναι, υπό κάποια έννοια και σε κάποιες περιπτώσεις, γενετικά προγραμματισμένος να πράττει με συγκεκριμένους τρόπους. Τέτοιου είδους δράσεις, που πηγάζουν από κάποιο γενετικό χαρακτηριστικό και προκύπτουν ως φυσικές παρορμήσεις μπορούν να γίνουν το αντικείμενο μελέτης της εξελικτικής θεωρίας παιγνίων.

Το ευρύτερο καντιανό πλαίσιο

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Καντ έζησε στην προ-δαρβινική εποχή οπότε, οι όποιες θέσεις του για τα ζητήματα της βιολογίας διαφέρουν αρκετά από αυτά που είναι στις μέρες μας οι επικρατούσες επιστημονικές θεωρίες. Ωστόσο υπάρχουν κάποιες πολύ ενδιαφέρουσες αναφορές προς το τέλος του έργου του *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη* (1798) από τις οποίες καταλαβαίνουμε πως είχε τουλάχιστον την υποψία ότι η υπάρχουσα κατάσταση της ανθρωπότητας είναι το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας, όχι όμως με δαρβινικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα σε μια παρατήρηση, στο πέμπτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του τρίτου βιβλίου αναφέρει σχετικά με την συμπεριφορά των νηπίων τα εξής : «Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι στην πρώτη εποχή της φύσης στην οποία υπήρχε-ζούσε αυτή η κλάση των ζώων (η εντελώς απολίτιστη κατάσταση), το παιδί δεν φώναζε κατά τη γέννησή του, και ότι αργότερα ξεκίνησε μια δεύτερη εποχή, στην οποία και οι δύο γονείς είχαν φθάσει στην απαιτούμενη πολιτιστική κατάσταση που χρειάζεται για την οικιακή-οικογενειακή ζωή. Δεν γνωρίζουμε όμως πώς η φύση κατάφερε μια τέτοια αλλαγή και ποιες φυσικές αιτίες συνέβαλαν σε αυτήν.» Αναγνωρίζει λοιπόν πως η υπάρχουσα ανθρώπινη κατάσταση θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας φυσικής διαδικασίας, και μάλλον για τον λόγο αυτό επιλέγει την λέξη «εποχή». Έτσι λίγο παρακάτω στην ίδια παρατήρηση υπονοεί πως κατά κάποιο τρόπο, αυτή η διαδικασία αλλαγών δεν έχει φτάσει στο τέλος της και ενδέχεται να έρθει μια άλλη «εποχή» που θα μπορούσε να φέρει αντίστοιχες αλλαγές και σε άλλα είδη : «Αυτή η παρατήρηση

μας οδηγεί μακριά, για παράδειγμα, στη σκέψη ότι, δεδομένων μεγάλων φυσικών ανατροπών, αυτή η δεύτερη εποχή θα μπορούσε να ακολουθηθεί από μια τρίτη, στην οποία ο ουρακοτάγκος ή ο χιμπατζής θα ανέπτυσαν τα όργανα για βιάδιση, για χειρισμό αντικειμένων και για ομιλία, έως ότου να είχε ανθρώπινη μορφή, που να περιέχει μέσα του ένα όργανο για τη χρήση του νου και έτσι σταδιακά να αναπτύσσεται μέσα από τον πολιτισμό.»⁸⁴ Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Καντ φαίνεται να αναφέρεται σε διαδικασία που μοιάζει αρκετά με την εξέλιξη, τουλάχιστον ως προς το αποτέλεσμα. Αξίζει να παρατηρήσουμε πως δεν αναφέρεται στην εξέλιξη του ανθρώπου από κάποιο άλλο πρωτεύον θηλαστικό, αλλά σε ενδεχόμενη μελλοντική εξέλιξη ενός γνωστού θηλαστικού σε κάτι που θα ομοιάζει, ως προς τις ικανότητες, με άνθρωπο. Επίσης εντύπωση κάνει η διατύπωση για την «χρήση του νου» (στα αγγλικά *understanding* και στα γερμανικά στο πρωτότυπο *Verstandes*) και όχι «η χρήση της λογικής» ή «η χρήση του λόγου» για να περιγράψει ολοφάνερα τις ανθρώπινες διανοητικές διαδικασίες. Ίσως αυτές οι διατυπώσεις του Καντ να προέκυψαν από προνοητικότητα και για την αποφυγή επιπλέον εμποδίων στο έτσι κι αλλιώς επίπονο έργο του.⁸⁵

Σε ένα τέτοιο, ευρύτερο, πλαίσιο της καντιανής σκέψης θα ακολουθήσει μια παιγνιοθεωρητική προσέγγιση της ανάδυσης του *κοινωνικού συμβολαίου*. Βασικό μέλημα θα είναι η μελέτη αυτή να ακολουθεί όσο γίνεται τις βασικές αρχές που ο Καντ έχει θέσει για το *κοινωνικό συμβόλαιο*. Καταρχάς, οι τρεις *a priori* αρχές που έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα πρέπει να ληφθούν υπόψιν και σε αυτή την προσέγγιση. Αλλά με δεδομένο πως θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε την ανάδυση του *κοινωνικού συμβολαίου* από μια «εντελώς απολίτιστη κατάσταση» όπως την περιγράφει ο ίδιος σε μια κατάσταση όπου υπάρχει κοινωνία, που είναι η προϋπόθεση για την μετάβαση στην πολιτική κατάσταση, οι τρεις αυτές *a priori* αρχές θα παίξουν έναν πολύ διαφορετικό ρόλο στην μελέτη μας. Έχουμε αναφέρει σε προηγούμενες ενότητες πως υπάρχουν τουλάχιστον τρία μοντέλα της θεωρίας παιγνίων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την μελέτη αυτή. Από τα τρία αυτά παίγνια το πιο διαδεδομένο, και όχι χωρίς λόγο, είναι το *Δίλημμα του Φυλακισμένου*, αλλά όπως θα φανεί παρακάτω τα πράγματα δεν είναι τόσο απόλυτα. Για να δούμε πώς μπορεί να γίνει αυτή η μετάβαση σε μια κοινωνικότητα που θα επιτρέψει με την σειρά της την μετάβαση στην πολιτική

⁸⁴Βλ. Καντ, Ι., *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη*, απόδοση από τα αγγλικά, [7:326-329] (σελ. 187- 190)

⁸⁵Βλ. Durant, W., *Story of philosophy*, σελ. 246-247

κατάσταση θα αναφερθούμε στην έννοια της συνεργασίας. Ο μαθηματικός και εξελικτικός βιολόγος Μάρτιν Νόβακ (Martin Nowak) στο βιβλίο του *Evolutionary dynamics: exploring the equations of life* περιγράφει με έναν πολύ απλό τρόπο την συνεργασία και την σχέση της με το *Δίλημμα του Φυλακισμένου*. Για τον Νόβακ η συνεργασία είναι η ιδέα ότι υπάρχει βοήθεια μεταξύ ατόμων, αυτό κατά τον Νόβακ σημαίνει πως από την μία υπάρχει ένας δότης που δίνει την βοήθεια και συνεπώς πληρώνει ένα κόστος και ένας λήπτης που δέχεται την βοήθεια και απολαμβάνει ένα όφελος.⁸⁶ Όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει, δεν είναι ο πληρέστερος ορισμός, αλλά μας βοηθάει να αποκτήσουμε την κατάλληλη διαίσθηση για τα παιγνιοθεωρητικά μοντέλα. Αν συμβολίσουμε το κόστος με το γράμμα c και το όφελος με το γράμμα b τότε, μπορούμε να καταγράψουμε τους συνδυασμούς των αποδόσεων στον παρακάτω πίνακα και για $b > c > 0$, δηλαδή όταν το όφελος είναι υπό κάποια έννοια μεγαλύτερο από το κόστος, αυτό αντιστοιχεί σε ένα *Δίλημμα του Φυλακισμένου*.⁸⁷

Πίνακας (κόστους-οφέλους)		Παίχτης Β	
		C	D
Παίχτης Α	C	$b-c, b-c$	$-c, b$
	D	$b, -c$	$0, 0$

Αυτή η απλή προσέγγιση του Νόβακ είναι σε απόλυτη σύμπτωση με την καντιανή θεώρηση που αναφέραμε προηγουμένως, αφού, όπως και ο ίδιος αναφέρει, μπορεί να εφαρμοστεί και σε μη έλλογα όντα όπως είναι βακτήρια, έντομα αλλά και διάφορα είδη θηλαστικών, συνεπώς και για εκείνη την «εντελώς απολίτιστη κατάσταση» που αναφέρει ο Καντ. Επίσης υπάρχει μια θαυμαστή αντιστοιχία με τις τρεις *a priori* αρχές που απαιτεί ο Καντ για την είσοδο στην πολιτική κατάσταση. Αν και όπως έχουμε αναφέρει σε αυτή τη μελέτη θα αναζητήσουμε την είσοδο αρχικά στην κοινωνική αλλά προ-πολιτική κατάσταση, δεν παύει να είναι σημαντικό κέρδος για την εξελικτική μελέτη ότι έχουμε ως αφετηρία την ισότητα μεταξύ των εμπλεκόμενων η οποία

⁸⁶ Βλ. Nowak M. *Evolutionary dynamics: exploring the equations of life*, σελ. 71-91 (Κεφ5)

⁸⁷ Αν θέσουμε $b=2$ και $c=1$ έχουμε τον πίνακα *Δίλημμα του Φυλακισμένου*

Πίνακας Κόστους - Οφέλους		Παίχτης Β	
		C	D
Παίχτης Α	C	1,1	-1,2
	D	2,-1	0,0

παρουσιάζεται από την συμμετρία των αποδόσεων. Επίσης, στην προσέγγιση αυτή οι εμπλεκόμενοι παρουσιάζουν ένα είδος απλής αυτοτέλειας αφού έχουν την δυνατότητα να πληρώσουν κάποιο κόστος ακολουθώντας την στρατηγική τους. Τέλος, υπάρχουν και δύο υπόρρητες εκφάνσεις της ελευθερίας, όχι όμως της καντιανής ηθικής ελευθερίας. Η μία ελευθερία είναι των ατόμων του πληθυσμού που ως ζωντανοί οργανισμοί μπορούν να δράσουν ή να μην δράσουν σε κάποια κατάσταση. Υπάρχει όμως και η ελευθερία που παρουσιάζεται με την δυνατότητα να υπάρχουν διαφορετικές στρατηγικές. Την ελευθερία αυτή την προσφέρει η φύση με εντελώς τυχαίο ή μηχανιστικό τρόπο στο όλο οικοσύστημα μέσω μεταλλάξεων.

Το μοντέλο της θημωνιάς

Όμως έχουμε δει σε προηγούμενο κεφάλαιο πως στο πλαίσιο της εξελικτικής θεωρίας παιγνίων το *Δίλημμα του Φυλακισμένου* έχει μια μόνο εξελικτικά σταθερή στρατηγική και αυτή είναι η *μη συνεργασία* (D). Παρά το γεγονός αυτό έχουν βρεθεί διάφοροι μηχανισμοί με τους οποίους μπορεί ένα *Δίλημμα του Φυλακισμένου* να μετασχηματιστεί υπό κάποιες συνθήκες σε άλλο παίγνιο.⁸⁸ Στην παρούσα εργασία θα παρουσιάσουμε ένα μοντέλο θημωνιάς, που βασίζεται σε ιδέες όπως αυτές παρουσιάστηκαν από τον Τζον Μάιναρντ Σμιθ (John Maynard Smith) σε άρθρο που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *NATURE* το 1964. Θα δούμε πως, υπό κάποιες πολύ ιδιαίτερες συνθήκες, ένα εξελικτικό παίγνιο που έχει τις αποδόσεις ενός *Διλήμματος του Φυλακισμένου* μπορεί να μετατραπεί σε *Κυνήγι Ελαφιού*. Έτσι, η στρατηγική *συνεργασίας* (C) που είναι καταδικασμένη σε αφανισμό γίνεται μια από τις δύο εξελικτικά σταθερές στρατηγικές και συνεπώς έχει κάποιες πιθανότητες να επικρατήσει. Το σενάριο του Σμιθ αναφέρεται σε ποντίκια που για κάποιους λόγους απομονώνονται και έχει ως εξής: Σε ένα λιβάδι υπάρχουν κάποιες θημωνιές οι οποίες μόλις δημιουργηθούν αποικούνται από δύο μόνο ζεύγη ποντικών. Μέσα στην θημωνιά τα ποντίκια, καθώς και οι απόγονοί τους, αναπαράγονται μέχρι αυτή να διαλυθεί οπότε αυτά διασκορπίζονται στο χωράφι. Όταν τον επόμενο χρόνο ξαναδημιουργούνται θημωνιές, αυτές αποικούνται πάλι από δύο ζεύγη ποντίκια από αυτά που είχαν διασκορπιστεί και η διαδικασία αυτή επαναλαμβάνεται συνεχώς. Το μοντέλο αυτό ουσιαστικά αντιστοιχεί στην εξελικτική διαδικασία που δρα πάνω σε ομάδα (group selection) και είναι φανερό

⁸⁸Βλ. Skyrms B. *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, σελ 1-13

πως κάποια αντίστοιχη απομόνωση μπορεί να συμβεί και σε άλλα ζώα όπως τα πρωτεύοντα θηλαστικά και συνεπώς στο πρωτόγονο προ-κοινωνικό είδος στο οποίο έχουμε αναφερθεί.

Πριν ξεκινήσουμε την μελέτη του μαθηματικού μοντέλου, υπενθυμίζουμε πως η διαδικασία της αναπαραγωγής που μας ενδιαφέρει είναι ασεξουαλική, αφού θα ασχοληθούμε με τις στρατηγικές των ατόμων, όπως αυτές έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα στα εξελικτικά παίγνια. Λόγω της παραδοχής για ασεξουαλική αναπαραγωγή, η κάθε θημωνιά θα αποικείται από δύο άτομα και όχι από δύο ζεύγη. Θεωρούμε επίσης πως τα άτομα του πληθυσμού κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες ανάλογα με την στρατηγική που ακολουθούν και μεταδίδουν στους απογόνους τους. Οι δύο κατηγορίες-στρατηγικές είναι (α) τα μετριοπαθή και (β) τα επιθετικά άτομα. Αυτά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά έχουν τις εξής συνέπειες: Όταν συναντηθεί ένα επιθετικό άτομο με ένα μετριοπαθές, το επιθετικό θα είναι σε πλεονεκτική θέση, οπότε τους περισσότερους απογόνους θα έχει πάντα ένα επιθετικό άτομο που θα βρεθεί να ανταγωνίζεται για τους πόρους με ένα μετριοπαθές. Σε αυτή την περίπτωση το μετριοπαθές άτομο θα είναι καταδικασμένο λόγω της φύσης του σε ελάχιστους απογόνους. Όταν συναντηθούν δύο μετριοπαθή άτομα θα μοιράζονται τους πόρους και συνεπώς θα έχουν και τα δύο πολλούς απογόνους. Οπότε η δεύτερη καλύτερη απόδοση θα είναι εκείνη που θα έχουν δύο μετριοπαθή άτομα που θα βρεθούν μαζί. Τέλος, η συνάντηση δύο επιθετικών ατόμων δίνει στον καθένα λίγους απογόνους, αλλά περισσότερους από αυτούς ενός μετριοπαθούς όταν βρεθεί με ένα επιθετικό. Παρατηρούμε επίσης πως όλα αυτά τα στοιχεία ταιριάζουν με την ιδέα του Νόβακ για την συνεργασία, αφού τα μετριοπαθή άτομα πληρώνουν ένα κόστος με την στρατηγική τους και επιπλέον παρατηρούμε πως όταν γραφτούν τα δεδομένα αυτά σε πίνακα αποδόσεων μας δίνουν ένα *Δίλημμα του Φυλακισμένου*. Για χάρη της απλότητας τόσο στην ακολουθία των σκέψεων όσο και στους μαθηματικούς υπολογισμούς θα κάνουμε δύο επιπλέον παραδοχές. Καταρχάς θα δεχτούμε πως όταν συναντηθεί ένα επιθετικό άτομο με ένα μετριοπαθές, το μετριοπαθές δεν θα έχει κανένα απόγονο. Επίσης θα δεχτούμε πως οι γεννήτορες θα αποβιώνουν με την έλευση της νέας γενιάς μέσα στην θημωνιά, δηλαδή αν διαλύσει η θημωνιά μετά από κάποιες γενιές (n) τότε στο περιβάλλον θα διασκορπιστούν μόνο άτομα της τελευταίας γενιάς και όχι των προηγούμενων. Τονίζουμε πως τα ποιοτικά συμπεράσματα που θα βγάλουμε δεν εξαρτώνται από αυτές τις παραδοχές, τα μαθηματικά όμως γίνονται πολύ πιο απλά.

Επιλέγοντας και για τις υπόλοιπες αποδόσεις απλούς αριθμούς ο αρχικός πίνακας του παιγνίου που θα μελετήσουμε είναι ο εξής :

Πίνακας Μοντέλο Θημωνιάς		
	Μετριοπαθή (Συεργάζονται)	Επιθετικά (Δεν Συεργάζονται)
Μετριοπαθή (Συεργάζονται)	3, 3	0, 4
Επιθετικά (Δεν Συεργάζονται)	4, 0	2, 2

Επειδή η αναπαραγωγή γίνεται μέσα στις θημωνιές, θα εξετάσουμε ξεχωριστά τις τέσσερις διακριτές περιπτώσεις που μπορούν να προκύψουν και θα υπολογίσουμε το αναμενόμενο πλήθος απογόνων για την κάθε κατηγορία ατόμων στην n -στή γενιά. Αν την θημωνιά την έχουν αποικήσει δύο μετριοπαθή άτομα τότε στην πρώτη γενιά το κάθε άτομο θα αποκτήσει 3 απογόνους που θα κληρονομήσουν την στρατηγική του, δηλαδή θα είναι και αυτά μετριοπαθή. Στην δεύτερη γενιά θα υπάρχουν για κάθε αρχικό γεννήτορα 3 μετριοπαθή άτομα που θα αποκτήσουν με την σειρά τους 3 απογόνους και συνεπώς ο αρχικός γεννήτορας θα έχει πια 3^2 απογόνους. Με την ίδια συλλογιστική στην τρίτη γενιά θα έχει 3^3 και γενικά στην n -στή γενιά θα έχει 3^n απογόνους. Έτσι σε μια θημωνιά που έχει αποικήθει αρχικά από δύο μετριοπαθή άτομα, μετά από n γενιές το καθένα από τα δύο αυτά αρχικά άτομα θα έχει 3^n απογόνους που είναι η αναμενόμενη απόδοση των κατηγοριών αυτών σε απομόνωση.

Ομοίως αν την θημωνιά έχουν αποικήσει δύο επιθετικά άτομα τότε στην πρώτη γενιά το κάθε άτομο θα αποκτήσει 2 απογόνους, στην δεύτερη γενιά θα έχει 2^2 απογόνους, στην τρίτη γενιά θα έχει 2^3 απογόνους και γενικά στην n -στή γενιά θα έχει 2^n απογόνους αναμενόμενη απόδοση. Αν τώρα έχουμε αρχικά ένα μετριοπαθές με ένα επιθετικό άτομο, τότε το μετριοπαθές στην πρώτη γενιά δεν θα έχει απόγονο, οπότε ούτε και στις επόμενες θα έχει απόγονο. Συνεπώς η αναμενόμενη απόδοση στην n -στή γενιά για ένα μετριοπαθές άτομο που μοιράζεται θημωνιά με επιθετικό άτομο είναι 0. Τέλος, πάλι στην περίπτωση που έχουμε αρχικά ένα μετριοπαθές με ένα επιθετικό άτομο, τότε το επιθετικό άτομο θα έχει στην πρώτη γενιά 4 απογόνους που θα κληρονομήσουν την συμπεριφορά του. Οπότε από εκεί και πέρα θα έχουμε θημωνιά μόνο με επιθετικά άτομα και ο πολλαπλασιασμός τους είναι παρόμοιος με την δεύτερη περίπτωση. Έτσι, στην δεύτερη γενιά θα έχουμε $4 \cdot 2 (=8)$ απογόνους του επιθετικού

αρχικού γεννήτορα, στην τρίτη $4 \cdot 2^2 (=16)$ και γενικά στην n -στή γενιά $4 \cdot 2^{n-1}$, που είναι και η αναμενόμενη απόδοση στην τελευταία περίπτωση. Έτσι ο πίνακας των αναμενόμενων αποδόσεων του παίγνιου όταν έχουμε ανάπτυξη n γενεών μέσα σε θημωνιές είναι ο εξής :

Πίνακας Μοντέλο Θημωνιάς σε n γενιές		
	Μετριοπαθή (Συνεργάζονται)	Επιθετικά (Δεν Συνεργάζονται)
Μετριοπαθή (Συνεργάζονται)	$3^n, 3^n$	$0, 4 \cdot 2^{n-1}$
Επιθετικά (Δεν Συνεργάζονται)	$4 \cdot 2^{n-1}, 0$	$2^n, 2^n$

Στο σημείο αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε πως αν διαλυθεί η θημωνιά στην πρώτη γενιά ($n=1$) τότε οι δύο πίνακες είναι ακριβώς ίδιοι. Αν όμως η θημωνιά διαλυθεί στην δεύτερη γενιά ($n=2$) τα πράγματα αλλάζουν, αφού προκύπτει ο ακόλουθος πίνακας που αντιστοιχεί σε *Κυνήγι Ελαφιού*.

Πίνακας Μοντέλο Θημωνιάς σε 2 γενιές		
	Μετριοπαθή (Συνεργάζονται)	Επιθετικά (Δεν Συνεργάζονται)
Μετριοπαθή (Συνεργάζονται)	9, 9	0, 8
Επιθετικά (Δεν Συνεργάζονται)	8, 0	4, 4

Στην περίπτωση αυτή ο μετασχηματισμός από *Δίλημμα του Φυλακισμένου* σε *Κυνήγι Ελαφιού* έγινε πολύ σύντομα, αλλά αυτό οφείλεται στις συγκεκριμένες αρχικές αποδόσεις. Σε κάθε περίπτωση έχει αποδειχθεί ότι με δεδομένο ένα *Δίλημμα του Φυλακισμένου* ως αρχικό μοντέλο, υπάρχει πάντα ένα πεπερασμένο πλήθος γενεών μετά το οποίο το παίγνιο μετασχηματίζεται σε *Κυνήγι Ελαφιού*.⁸⁹ Αυτό βέβαια από μόνο του δεν εξασφαλίζει πως θα επιτευχθεί η ζητούμενη εκείνη κατάσταση στην οποία η στρατηγική της *συνεργασίας* είναι η επικρατούσα εξελικτικά σταθερή στρατηγική αλλά μας δείχνει ότι υπάρχει ο δρόμος και η δυνατότητα για κάτι τέτοιο.

⁸⁹ Βλ. Skyrms, B., *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, σελ 6-9

Τρεις παράμετροι που κατά τον Σκυρμς ευνοούν την επικράτηση της συνεργασίας

Στην συνέχεια θα παρουσιάσουμε μερικές παραμέτρους που μπορούν να διευκολύνουν την επικράτηση της στρατηγικής της *συνεργασίας*. Οι τρεις βασικές παράμετροι όπως αυτές παρουσιάζονται στο έργο του Σκυρμς είναι : (α) η τοποθεσία (β) η επικοινωνία (γ) η συνεξέλιξη κοινωνικών δικτύων και *συνεργασίας*. Η μελέτη του για την επίδραση των παραμέτρων αυτών στην επικράτηση της συνεργασίας γίνεται με διπλό τρόπο. Από την μία χρησιμοποιεί μαθηματικά μοντέλα κυρίως από την εξελικτική θεωρία παιγνίων, αλλά όχι μόνο από αυτή. Και από την άλλη επαληθεύει τα αποτελέσματα πειραματικά χρησιμοποιώντας προσομοιώσεις σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές

Αρχικά ο Σκυρμς κάνει ένα ακόμα βήμα προς την φυσική πραγματικότητα θεωρώντας πως κάθε άτομο δεν έχει την δυνατότητα να συναναστρέφεται με άπειρα άλλα άτομα αλλά μόνο με ένα πεπερασμένο υποσύνολό τους. Με αυτό το δεδομένο θεωρεί πως η τοποθεσία των ατόμων, δηλαδή η διάταξή τους στον χώρο θα είναι σημαντική παράμετρος για την ανάδυση της συνεργασίας. Επιπλέον θεωρεί πως τα άτομα του πληθυσμού έχουν την ικανότητα να παρατηρήσουν τις αποδόσεις των γειτόνων τους, να συγκρίνουν τις αποδόσεις αυτές με τις δικές τους και να μιμηθούν τις στρατηγικές των γειτόνων τους αν αυτές είναι αποτελεσματικότερες. Αυτές οι προϋποθέσεις είναι ένα ακόμα εξελικτικό βήμα για το πρώιμο εκείνο είδος που υποτίθεται ότι μελετάμε. Όμως, υπάρχουν σημαντικά στοιχεία που συνηγορούν στην ύπαρξη των χαρακτηριστικών αυτών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα πειράματα που έχουν γίνει σε πίθηκους καπουτσίνο από τον πρωτευοντολόγο Φρανς Ντε Βααλ (Frans de Waals), στα οποία φαίνεται ότι οι πίθηκοι αυτοί έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά και επιπλέον φαίνεται να έχουν αναπτύξει μια αρκετά πρωτόγονη αίσθηση ισότητας και δικαιοσύνης.⁹⁰ Ο Σκυρμς λοιπόν θεώρησε πως κάθε άτομο του πληθυσμού, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, συγκρίνει τις αποδόσεις του με ένα άλλο άτομο της ευρύτερης περιοχής του. Αν μετά από τη σύγκριση ο γείτονας έχει καλύτερη απόδοση, τότε τον μιμείται και ακολουθεί τη στρατηγική του. Αν ο ίδιος αποδίδει καλύτερα, τότε συνεχίζει με την ίδια στρατηγική. Λέγοντας ευρύτερη περιοχή εννοεί πως τα άτομα τα οποία μπορεί κάποιος να παρατηρήσει είναι πιο πολλά από τα άτομα με τα οποία μπορεί άμεσα να συναναστραφεί. Τα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά, τόσο στις θεωρητικές μελέτες όσο και στις προσομοιώσεις στις περισσότερες περιπτώσεις ο

⁹⁰ Βλ. De Waal, F., *Primates and philosophers*, σελ 44-49

πληθυσμός οδηγείται στην ισορροπία της *συνεργασίας* (C). Αυτό σημαίνει πως όταν ένας πληθυσμός ατόμων βρεθεί σε μια τυχαία αρχική κατάσταση, στην οποία υπάρχουν οι προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω, τότε όλα τα άτομα του πληθυσμού θα καταλήξουν να ακολουθούν την στρατηγική (C) της *συνεργασίας*, με άλλα λόγια ο τυχαίος πληθυσμός μετασχηματίζεται σε μια κοινότητα στην οποία όλοι συνεργάζονται. Εδώ η συνεργασία δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο έργο αλλά ως στρατηγική. Επομένως μπορούμε να εικάσουμε πως μια τέτοια κατάσταση, στην οποία επικρατεί η συνεργασία, ομοιάζει αρκετά στην καντιανή φυσική ή προ-πολιτική κατάσταση. Τα μοντέλα του Σκυρμς ασφαλώς έχουν ατέλειες και σίγουρα αφήνουν χώρο για πολλά ερωτήματα. Για παράδειγμα, τί ρόλο παίζει το μέγεθός του πληθυσμού, πόσο κοντά ή μακριά θα είναι το άτομο που επιλέγουμε για σύγκριση ή τί γίνεται στην περίπτωση που υπάρχουν περισσότερες στρατηγικές μίμησης διαφορετικές μεταξύ τους.

Η δεύτερη σημαντική παράμετρος που αναφέρει ο Σκυρμς είναι η επικοινωνία. Έχουμε ήδη μελετήσει σε προηγούμενο κεφάλαιο τις δυσκολίες που έχει η επικοινωνία στο *Κυνήγι Ελαφιού* κυρίως λόγω του επιχειρήματος του Άουμαν. Ωστόσο ο Σκυρμς εκμεταλλευόμενος μελέτες που έγιναν για την πειραματική επαλήθευση του επιχειρήματος αυτού και που κατέληξαν να το διαψεύδουν ασχολήθηκε εκτεταμένα με το ζήτημα της επικοινωνίας. Χρησιμοποίησε για την μελέτη του κάποια εξελικτικά παίγνια εμπλουτισμένα με διαδικασίες αποστολής μηνύματος πριν από την επιλογή της στρατηγικής. Δηλαδή, τα εμπλεκόμενα άτομα έστελναν ένα μήνυμα με το οποίο ενημέρωναν τον παραλήπτη ως προς την στρατηγική που θα ακολουθούσαν και έπειτα δρούσαν σύμφωνα με μια στρατηγική. Ο Σκυρμς δεν θεώρησε δεδομένο ούτε πως ο πομπός θα δρούσε σύμφωνα με το μήνυμα που έστελνε, ούτε πως ο παραλήπτης θα ερμήνευε σωστά το μήνυμα που παραλάμβανε. Έτσι τα μοντέλα που δημιούργησε ήταν αρκετά πολύπλοκα. Πρέπει πάλι να τονίσουμε πως με τον τρόπο αυτό υποθέτουμε ότι στον πληθυσμό μας έχει εμφανιστεί – εξελιχθεί ένα ακόμα χαρακτηριστικό, αυτό της γλώσσας ή τουλάχιστον της δυνατότητας αποστολής και κατανόησης μηνυμάτων. Αυτή είναι μια αρκετά προχωρημένη υπόθεση εργασίας για την καντιανή φιλοσοφία, με δεδομένο πως η ύπαρξη της γλώσσας μπορεί σχεδόν να ταυτιστεί με την ικανότητα του σκέπτεσθαι και ίσως και της ύπαρξης του Λόγου. Ο Καντ γράφει στην *Ανθρωπολογία* του: « Η γλώσσα δηλώνει την παρουσία σκέψης και, από την άλλη πλευρά, το κατ' εξοχήν μέσο διανοητικής σηματοδότησης είναι η γλώσσα, - είναι ο πιο σημαντικός τρόπος που έχουμε για να κατανοήσουμε τον εαυτό

μας και τους άλλους.»⁹¹ Αν λοιπόν θεωρήσουμε δεδομένη την ύπαρξη της γλώσσας στο μοντέλο μας τότε μπορούμε να τεκμηριώσουμε όχι μόνο βήματα για την πρόοδο της συνεργασίας στον πληθυσμό που μελετάμε αλλά ακόμα και άλματα προόδου, ακόμα και την έξοδο από την φυσική κατάσταση και την είσοδο στην πολιτική κατάσταση έχοντας ως οδηγό μας την ιδέα του *κοινωνικού συμβολαίου*, όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επανερχόμαστε όμως στον Σκυρμς ο οποίος αναφέρει την αποστολή απλού μηνύματος και όχι την ύπαρξη προχωρημένης γλώσσας. Κάνοντας την ανάλυση του παιγνίου που είναι εμπλουτισμένο με επικοινωνία βρήκε σημεία ισορροπίας με νέες μορφές συνεργασίας, μορφές που δεν υπήρχαν καθόλου όσο δεν υπήρχε η δυνατότητα επικοινωνίας.⁹² Επιπλέον στις προσομοιώσεις που πραγματοποίησε σε μοντέλα με επικοινωνία μεταξύ των εμπλεκόμενων παρατήρησε πως το διάστημα έλξης της στρατηγικής *συνεργασίας* μεγαλώνει σε τέτοιο βαθμό, που περίπου το 60% των προσομοιώσεων καταλήγει σε μονομορφικό πληθυσμό με στρατηγική *συνεργασίας*.⁹³ Επομένως οι μελέτες του Σκυρμς έδειξαν πως η επικοινωνία, ακόμα και σε πολύ απλή μορφή, συμβάλλει στον μετασχηματισμό ενός τυχαίου πληθυσμού σε μια κοινότητα συνεργασίας.

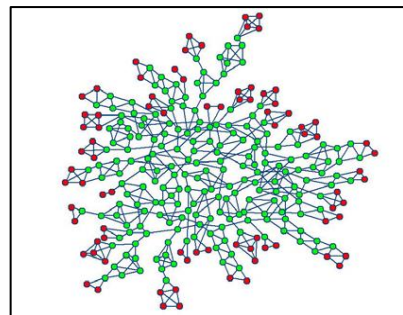
Η τρίτη και τελευταία παράμετρος στην οποία θα αναφερθούμε είναι αυτή της συνεξέλιξης της δημιουργίας κοινωνικών δικτύων και της συνεργασίας. Και στη περίπτωση αυτή αυξάνεται η πολυπλοκότητα του μοντέλου και γίνεται σε κάποιο βαθμό πιο ρεαλιστικό. Ο πληθυσμός αποτελείται από άτομα που εμπλέκονται σε δύο ανεξάρτητα παίγνια. Πάλι πρόκειται για ένα *Κυνήγι Ελαφιού* στο οποίο τα άτομα έχουν την δυνατότητα σύγκρισης των αποδόσεων καθώς και την δυνατότητα να αλλάξουν στρατηγική όταν κρίνουν πως τους συμφέρει. Το δεύτερο παίγνιο, αφορά την διαδικασία σχηματισμού δυναμικών κοινωνικών δικτύων, αυτό σημαίνει πως τα άτομα παύουν να επιλέγουν με ποιους θα συναναστρέφονται με εντελώς τυχαίο τρόπο. Κάθε εμπλεκόμενος ξεκινάει το παίγνιο έχοντας ένα διάνυσμα που προσδιορίζει με ποια πιθανότητα θα συναντηθεί με καθένα από τα υπόλοιπα άτομα, αρχικά όλες οι πιθανότητες είναι ίσες μεταξύ τους. Μετά από κάθε συναναστροφή το διάνυσμα αυτό ενημερώνεται. Αν από την συναναστροφή ο εμπλεκόμενος είχε θετική απόδοση, τότε αυξάνεται η πιθανότητα συνάντησης με το άτομο που συναναστράφηκε, ενώ αν είχε

⁹¹ Кант, I., *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη*, απόδοση από τα αγγλικά, §39 [7 :192-193] (σελ. 65-66)

⁹² Βλ. Skyrms B. *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, σελ. 81

⁹³ Βλ. Skyrms B. *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, σελ. 72-73

αρνητική απόδοση, τότε μειώνεται η πιθανότητα συνάντησης. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται δίκτυα στα οποία έχουμε πιο συγκεκριμένες πιθανότητες συναναστροφής και όχι εντελώς τυχαίες συναναστροφές όλων με όλους. Με απλά λόγια οι εμπλεκόμενοι θα αποκτήσουν μια ικανότητα προτίμησης και θα συναναστρέφονται με κάποιους περισσότερο και με άλλους λιγότερο. Πρόκειται για παίγνιο που ενσωματώνει ιδέες από την πληροφορική και πιο συγκεκριμένα διαδικασίες ενισχυτικής μάθησης. Τα ευρήματα είναι σημαντικά, καθοριστικό ρόλο φαίνεται να παίζουν τόσο ο ρυθμός με τον οποίο δημιουργούνται και μεταβάλλονται τα κοινωνικά δίκτυα όσο και ο ρυθμός με τον οποίο τα άτομα συγκρίνουν και αναθεωρούν τις στρατηγικές τους. Παρατηρήθηκε λοιπόν ότι όταν ο ρυθμός με τον οποίο μεταβάλλεται το δίκτυο είναι μικρός, δηλαδή το δίκτυο είναι κάπως σταθερό και ο ρυθμός με τον οποίο αναθεωρούν τα άτομα τη στρατηγική τους είναι μεγάλος, τότε είναι πιθανότερο ολόκληρος ο πληθυσμός να καταλήξει στη στρατηγική της *μη συνεργασίας*. Αντίστροφα όμως όταν ο ρυθμός με τον οποίο σχηματίζεται και μεταβάλλεται το δίκτυο είναι μεγάλος και ο ρυθμός με τον οποίο αναθεωρούν τα άτομα τη στρατηγική τους είναι μικρός, τότε είναι πολύ πιθανόν μετά από κάποιο χρονικό διάστημα ολόκληρος ο πληθυσμός να ακολουθεί τη στρατηγική της *συνεργασίας*. Ο Σκυρμς παρουσιάζει στο βιβλίο του τα αποτελέσματα προσομοιώσεων ως ενδιαφέρουσες επιβεβαιώσεις των μοντέλων. Έτσι για τις προσομοιώσεις στις οποίες δόθηκε μικρός ρυθμός αναθεώρησης της στρατηγικής στο 71% των προσομοιώσεων ολόκληρος ο πληθυσμός κατέληξε στη στρατηγική της *συνεργασίας* ενώ στο 29% των προσομοιώσεων ο ολόκληρος ο πληθυσμός κατέληξε στη στρατηγική της *μη συνεργασίας*. Αντίστοιχα ήταν και τα αποτελέσματα για μεγάλο ρυθμό στην προσαρμογή της στρατηγικής.⁹⁴ Τα αποτελέσματα αυτά έχουν επαληθευθεί και από άλλες μελέτες. Σε μια από αυτές ακόμα κι όταν δεν προκύπτει μονομορφικός πληθυσμός με στρατηγική *συνεργασίας*, αλλά συνυπάρχουν οι δύο στρατηγικές, φαίνεται πως όσοι ακολουθούν την στρατηγική της *μη συνεργασίας* περιθωριοποιούνται και δημιουργείται ένα πυκνό και συνεκτικό δίκτυο ατόμων που ακολουθούν την στρατηγική της *συνεργασίας*.⁹⁵

⁹⁴ Βλ. Skyrms, B., *The Stag Hunt and the evolution of social structure*, σελ. 105-106

⁹⁵ Βλ. Fosco and Mengel., *Cooperation through imitation and exclusion in networks*.

Στο πολύ δύσκολο ερώτημα της φυσιοκρατικής ανάδυσης του *κοινωνικού συμβολαίου* η μελέτη της συνεργασίας έχει παίξει σημαντικό ρόλο. Με τη σειρά της η προσέγγιση του Σκυρμς για την απάντηση των δύσκολων αυτών ζητημάτων μόνο αμελητέα δεν μπορεί να θεωρηθεί. Παρόλα αυτά σε καμία περίπτωση δεν έχουμε ξεπεράσει όλα τα εμπόδια. Μερικά από τα ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν για να έχουμε πιο ολοκληρωμένη αλλά και ακριβή εικόνα, είναι τα ακόλουθα. Είναι σημαντικό να μπορούμε να αναγνωρίζουμε με σχετική ασφάλεια τα όρια ανάμεσα στα είδη των εξελικτικών πιέσεων που ασκούνται στα άτομα. Πότε οι πιέσεις είναι βιολογικές και πότε πολιτισμικές; Επίσης, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω για κάποια μοντέλα της συνεξέλιξης κοινωνικών δικτύων συνεργασίας, αλλαγές στις παραμέτρους του μοντέλου οδηγούν στην επικράτηση διαφορετικής στρατηγικής. Οπότε οι μελετητές είναι κατά κάποιο τρόπο υποχρεωμένοι να βρουν ικανοποιητικούς τρόπους προσδιορισμού των σημαντικών παραμέτρων ώστε να δικαιολογήσουν την κατάσταση που παρατηρούμε εμπειρικά. Άλλο ένα πρόβλημα που εντοπίζεται από διάφορους μελετητές είναι πως όταν έχουμε πολλούς τρόπους ερμηνείας ενός φαινομένου, στη συγκεκριμένη περίπτωση της συνεργασίας, θα πρέπει να βρούμε κι έναν συνεκτικό τρόπο να τις συνδέσουμε σε μια ενιαία ερμηνεία και αυτό θέλει ακόμα πολύ δουλειά. Παρ' όλα αυτά η φυσιοκρατική προσέγγιση των *κοινωνικών συμβολαίων* ή οποιασδήποτε άλλης ηθικής θεωρίας είναι ίσως ο μοναδικός δρόμος που μπορούμε να ακολουθήσουμε. Η σωστή κατανόηση του κόσμου γύρω μας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή κατανόηση τόσο του εαυτού μας όσο και της κοινωνίας.

6. Επίλογος με μερικά ακόμα ανοιχτά – δύσκολα ζητήματα

Ένα από τα βασικότερα κοινά χαρακτηριστικά που έχουν τα έργα των φιλοσόφων είναι ότι διατυπώνουν ερωτήματα που φαίνεται πως αντιστέκονται σε κάθε προσπάθεια ολοκληρωμένης απάντησής τους. Ανεξάρτητα από τη σχολή ή το ρεύμα στα οποία ανήκουν, ανεξάρτητα από τον τρόπο διατύπωσης του ερωτήματος, ανεξάρτητα ακόμα κι από το πόσο καλή είναι η απάντηση που τελικά δίνεται, στη φιλοσοφία τουλάχιστον από την εποχή του Σωκράτη αυτά που μοιάζουν να προηγούνται είναι τα ερωτήματα. Μέσα σε αυτό το απαιτητικό πλαίσιο η μελέτη του Καντ ξεχωρίζει για την ιδιαίτερη δυσκολία της, θέτοντας μια διαρκή πρόκληση στους φιλοσοφικούς στοχαστές. Η έκταση και το βάθος του έργου του Καντ, σε συνδυασμό με την πολυπλοκότητα της σκέψης του, καθιστούν την ερμηνεία και αξιολόγηση των ιδεών του μια διαρκή πρόκληση μέσα από την οποία αναδύονται διαρκώς και νέα ερωτήματα.

Συνοχή μέσα από τις αντινομίες ;

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν έγινε μια προσπάθεια δημιουργικής ζεύξης της φιλοσοφίας του (θεωρητικής και πρακτικής) με στοιχεία που μπορούν να προκύψουν μέσα από την εποπτεία, όπως αυτή εννοείται μέσα σε ένα καντιανό πλαίσιο. Τα μαθηματικά μοντέλα που χρησιμοποιήσαμε για να αποκτήσουμε την απαιτούμενη εποπτεία γύρω από τα ζητήματα του *κοινωνικού συμβολαίου* ήταν από την θεωρία παιγνίων, τόσο την κλασική όσο και την εξελικτική. Θεωρούμε απαραίτητο έστω και στο τέλος της εργασίας αυτής να αναφερθούμε σε μερικές θέσεις του Καντ που σχετίζονται με την αντινομία της τελολογίας όπως την πραγματεύεται στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* (1790) και που συνηγορούν κατά κάποιο τρόπο υπέρ της προσέγγισής μας. Λίγο μετά την διατύπωση της αντινομίας με δύο διαφορετικούς τρόπους, ο Καντ γράφει : «Διότι, όταν λέγω: πρέπει να κρίνω όλα τα συμβάντα στην υλική φύση, άρα και όλες τις μορφές ως προϊόντα της, κατά τη δυνατότητά τους, σύμφωνα με απλώς μηχανικούς νόμους, τότε δεν εννοώ: είναι δυνατά μόνο σύμφωνα μ' αυτούς (αποκλείοντας κάθε άλλο είδος αιτιότητας): αλλά θέλω να δείξω μόνο τούτο: οφείλω να στοχάζομαι γι' αυτά πάντοτε κατά την αρχή του απλού μηχανισμού της φύσης και άρα να τον ερευνώ, όσο μπορώ, διότι, αν δεν τον θέτομε ως θεμέλιο της

έρευνας, δεν μπορεί να υπάρξει καμιά γνήσια γνώση της φύσης.»⁹⁶ Οπότε είμαστε υποχρεωμένοι μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο να ερευνήσουμε με κάθε τρόπο ακόμα και με μαθηματικά μοντέλα τους τρόπους ανάδυσης των πολιτειών και των πολιτευμάτων μέσα από φυσικές διαδικασίες. Όμως, όπως πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει φαίνεται πως ο Καντ δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ενδεχόμενο η ποικιλομορφία που παρουσιάζεται στα έμβια είδη να είναι το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας.⁹⁷ Ο ίδιος, σε ένα σχόλιό του στην §80 της *Τρίτης Κριτικής* αναφέρει πως ενώ ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν είναι αντιφατικό a priori, εντούτοις δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται πουθενά στην φύση.⁹⁸ Βέβαια, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, με συγκεκριμένες αναφορές από την *Ανθρωπολογία*, μπορεί αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος ή η φαινομενική αδιαφορία να είναι απλά ένα δείγμα αυτοσυγκράτησης και προνοητικότητας εκ μέρους του. Ο Καντ όμως, αγνοούσε την θεωρία της εξέλιξης που είναι μια πολύ πληρέστερη μη τελολογική προσέγγιση των έμβιων οργανισμών, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε πολύ αυστηροί στην κριτική μας ως προς τις θέσεις που υιοθέτησε. Σε κάθε περίπτωση το χωρίο που παραθέσαμε πιο πάνω είναι απολύτως συμβατό με την εξελικτική θεωρία όπως την εννοούμε ακόμα και σήμερα. Σπεύδει δε αμέσως να τονίσει πως η ανακάλυψη τέτοιων φυσικών διαδικασιών καθόλου δεν αναιρεί την ύπαρξη και άλλων αιτιών πέρα από τις φυσικές: «Τούτο όμως δεν εμποδίζει, αν δοθεί σχετική αφορμή, την εφαρμογή του δεύτερου γνώμονα, δηλαδή να ανιχνεύουμε σε μερικές μορφές της φύσης (και μάλιστα με αφορμή τους, σε ολόκληρη τη φύση) και να στοχαζόμαστε σύμφωνα με μian αρχή, η οποία διαφέρει εντελώς από την εξήγηση κατά τον μηχανισμό της φύσης, δηλαδή την αρχή των τελικών αιτιών.»⁹⁹ Οι αντινομίες στον Καντ είναι κάθε άλλο από επιφανειακές, οι φυσικές αιτίες δεν αναιρούν τις τελικές και οι τελικές αιτίες δεν αναιρούν τις φυσικές. Περίπου το ίδιο συμβαίνει και στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* με την τρίτη αντινομία όπου η φυσική αιτιότητα και η αιτιότητα της ελευθερίας μοιάζουν υποχρεωμένες να συνυπάρχουν. Μπορούμε ίσως με παρόμοιες σκέψεις να σταθούμε έναντι των θέσεων του Καντ σχετικά με όσα γράφει στην *Μεταφυσική των Ηθών* για το δίκαιο. Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο η ισότητα μεταξύ των ανθρώπων προκύπτει μέσα από το δημόσιο δίκαιο, αλλά το δίκαιο μπορεί να θεωρηθεί και να τεκμηριωθεί

⁹⁶ Καντ Ι., *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* [5 : 315] (σελ 337).

⁹⁷ Βλ. Σαγκριώτης, Γ., *Σκοποί χωρίς προθέσεις. Φιλοσοφία και βιολογία στη σκέψη του Καντ*.

⁹⁸ Βλ. Καντ Ι., *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* [5 : 371] (σελ 375)

⁹⁹ Καντ, Ι., *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* [5 : 315-316] (σελ 337)

και ως δίκαιο εξ ελευθερίας και ως δίκαιο εξ αναγκασμού. Από αυτή την τελευταία παρατήρηση μπορούμε να διακρίνουμε δύο σημαντικά στοιχεία. Αφενός βλέπουμε την μεγάλη συνοχή και συνέπεια σε όλη την έκταση του έργου του Καντ και αφετέρου διακρίνουμε πως και η πολιτική θεωρία είναι εικόνα της γενικότερης θεωρίας του για μια φύση στην οποία εκτός από δεσμεύσεις και αναγκασμούς υπάρχουν τόσο τελικά αίτια όσο και η ελευθερία.

Υπάρχει φυσιοκρατική πλάνη ;

Αυτά τα τρία δίπολα στα οποία αναφερθήκαμε στην προηγούμενη παράγραφο (φυσικών αιτιών/τελικών αιτιών, φυσικής αιτιότητας/ αιτιότητα ελευθερίας και δίκαιο εξ αναγκασμού / δίκαιο εξ ελευθερίας) είναι κατά μια έννοια συνηθισμένα στη φιλοσοφία του Καντ. Ίσως το πιο γνωστό δίπολο της καντιανής φιλοσοφίας είναι το δίπολο φαινόμενων / νοούμενων το οποίο μπορεί να βρεθεί σε λίγο διαφορετική μορφή τουλάχιστον από την εποχή του Χιουμ όπου γίνεται σημαντική μελέτη της σχέσεως του είναι προς το οφείλουν. Είμαστε κατά κάποιο τρόπο υποχρεωμένοι να αναφερθούμε στα δίπολα αυτά λόγω της συζήτησης που έχει ανοίξει από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με το έργο *Principia Ethica* (1903) του Άγγλου φιλόσοφου Τζορτζ Έντουαρντ Μουρ (George Edward Moore).

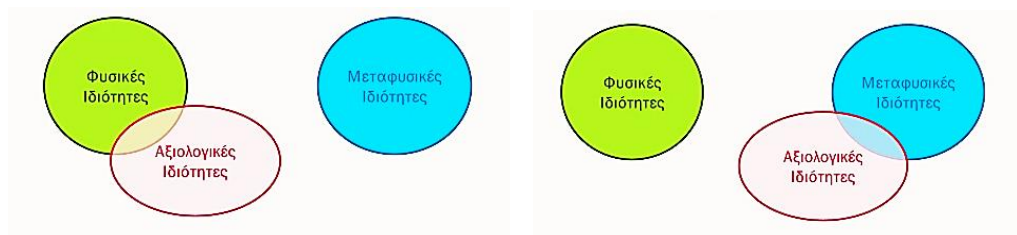
Ο Μουρ ισχυρίζεται και επιχειρηματολογεί πως είναι αδύνατον να ανάγουμε την Ηθική, ούτε οποιαδήποτε άλλη κανονιστική μάθηση, σε φυσικές διαδικασίες. Συνεπώς και η προσπάθεια φυσικοποίησης του *κοινωνικού συμβολαίου* από τους Σκυρμς, Μπίνμορ, Νόβακ κλπ ενδέχεται να εμπίπτει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σε αυτό που ονομάζει *φυσιοκρατική πλάνη*. Ο τρόπος γραφής του Μουρ, ενώ είναι ζωντανός και παραστατικός, δεν είναι πάντα πολύ σταθερός και καθαρός ως προς τη χρήση της ορολογίας. Η βασική του θέση είναι πως όποιος επιχειρεί να ορίσει μια αξιολογική-κανονιστική ιδιότητα με την βοήθεια κάποιας ή κάποιων φυσικών ιδιοτήτων διαπράττει την *φυσιοκρατική πλάνη*. Ενώ αναφέρεται σε αρκετά παραδείγματα στα οποία κάποιος φιλόσοφος έχει υποπέσει στην *φυσιοκρατική πλάνη* δεν παρουσιάζει πουθενά με καθαρό τρόπο κάποιον γενικό κανόνα.¹⁰⁰ Από την μελέτη των επιχειρημάτων και των παραδειγμάτων που δίνει προκύπτει πως ο Μουρ θεωρεί ότι

¹⁰⁰ Το πλησιέστερο που υπάρχει σε γενικό κανόνα είναι στη σελίδα 14 του *Principia Ethica*.]

κάποιος μπορεί να υποπέσει στην πλάνη ακόμα κι όταν αναφέρεται σε μεταφυσικές ιδιότητες ή κατηγορήματα ή αντικείμενα. Κατά καιρούς έχουν γίνει από μελετητές του Μουρ, προσπάθειες ανασυγκρότησης των επιχειρημάτων του με μεγαλύτερη σαφήνεια.¹⁰¹ Ένας από τους πιο παραστατικούς τρόπους είναι με βάση τη διάκριση τριών μεγάλων κατηγοριών ιδιοτήτων: (α) τις αξιολογικές ή κανονιστικές (*evaluative – normative*) (β) τις φυσικές (*natural*) (γ) τις μεταφυσικές (*metaphysical*). Ο Μουρ θεωρεί αυτές τις κατηγορίες ιδιοτήτων ξένες μεταξύ τους.

Οπότε ως *φυσιοκρατική πλάνη* του Μουρ ορίζεται η προσπάθεια να βρεθεί κάποια αξιολογική ιδιότητα που να ανήκει συγχρόνως ή στις φυσικές ή στις μεταφυσικές ιδιότητες.

Από αυτή την απλή αναπαράσταση των θέσεων του, μπορούμε να συμπεράνουμε πως και για τον Μουρ υπάρχει μια αυστηρή διάκριση μεταξύ των κανονιστικών και των φυσικών αντικειμένων, ιδιοτήτων, εκφράσεων, προτάσεων κλπ. Επομένως, κατατάσσεται στους πολέμιους των φυσιοκρατικών αντιλήψεων για την φιλοσοφία, μάλιστα με έναν γενικό και αυστηρό τρόπο. Οι θέσεις του αυτές είχαν πολύ μεγάλο αντίκτυπο στην ηθική φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα και οδήγησαν, εκτός των άλλων, σε ποικίλες και ενδιαφέρουσες μη γνωσιοκρατικές (*non-cognitivist*) προσεγγίσεις της ηθικής. Μη γνωσιοκρατικές προσεγγίσεις που ουσιαστικά υποστηρίζουν πως οι κανονιστικές προτάσεις είναι λογικά διακριτές και ανεξάρτητες από τις φυσιοκρατικές

¹⁰¹ Βλ. Feldman, F., *The Naturalistic Fallacy: What It Is, and What It Isn't*.

προτάσεις. Είναι αδύνατον στο πλαίσιο αυτής της εργασίας να εξετάσουμε με τρόπο διεξοδικό αν, για παράδειγμα, ο Σκυρμς υποπίπτει στην φυσιοκρατική πλάνη καθώς αυτό θα απαιτούσε μια άλλη εργασία εξ ολοκλήρου. Όμως, η πιθανότητα για κάτι τέτοιο είναι μάλλον μικρή αφού από το έργο του Σκυρμς απουσιάζουν σχεδόν εντελώς αξιολογικές κρίσεις και η έννοια του *κοινωνικού συμβολαίου* που μελετά είναι μόνο στο πλαίσιο της βιολογίας και καθόλου καντιανό υπό την έννοια των τελικών αιτιών ή της αιτιότητας της ελευθερίας. Επίσης ως προς την δική μας προσέγγιση προσπαθήσαμε να αποφύγουμε το εμπόδιο αυτό διακρίνοντας αυστηρά το κανονιστικό από το φυσιοκρατικό σε αντίστοιχα κεφάλαια.

Θα μπορούσε να υπάρχει και η αντινομία του κοινωνικού συμβολαίου;

Όσο για την φιλοσοφία του Καντ αυτή σε καμία περίπτωση δεν υποπίπτει σε μια τέτοια πλάνη, για τον Καντ η διάκριση φαινομένων / νοούμενων είναι ξεκάθαρη και απόλυτη. Μπορούμε μάλιστα με σχετική ασφάλεια να πούμε πως η διάκριση αυτή προέκυψε στον Καντ από την μελέτη των αντινομιών, που σχετίζονται με τις ιδέες του Λόγου. Για την ακρίβεια οι αντινομίες σχετίζονται με την εσφαλμένη χρήση των ιδεών του Λόγου. Ο Καντ στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* θεωρεί πως ο Λόγος έχει την απαίτηση να βρεθούν ολοκληρωμένες απαντήσεις όπου υπάρχουν συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα. Ωστόσο δεν είναι ο Λόγος που δημιουργεί τα εμπειρικά δεδομένα αλλά οι αντιληπτικές αισθητηριακές ικανότητες μαζί με την εποπτεία. «Όταν λοιπόν ο καθαρός λόγος αναφέρεται επίσης σε αντικείμενα, τότε ακόμη δεν έχει καμμιά άμεση σχέση με αυτά και την εποπτεία τους, αλλά μόνο με τη νόηση και τις κρίσεις, οι οποίες κρίσεις απευθύνονται κατ' αρχήν άμεσα στις αισθήσεις και την εποπτεία τους, για να προσδιορίσουν αυτό τούτο το αντικείμενο».¹⁰² Η κακή χρήση του Λόγου, με την έννοια αυτή, οδηγεί σύμφωνα με τον Καντ σε κάποιου είδους υπερβατολογικές ψευδαισθήσεις με συνέπεια ο άνθρωπος να μεταχειρίζεται τις ιδέες του Λόγου όπως τα φυσικά αντικείμενα και να οδηγείται αναπόφευκτα σε αντινομίες.¹⁰³ Οι τέσσερις ιδιαίτερες ιδέες του Λόγου με τις οποίες ασχολείται και τις οποίες συνδέει με αντινομίες είναι οι ιδέες της ψυχής, του κόσμου, του Θεού και της ελευθερίας. Όμως έχουμε δει ότι για τον Καντ και το *κοινωνικό συμβόλαιο* είναι ιδέα του Λόγου. Επίσης είδαμε πως η

¹⁰² Καντ Ι, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, [3:B363] (σελ 11)

¹⁰³ Βλ. Rohlf, M., "The ideas of pure reason." στο *The Cambridge companion to Kant's Critique of pure Reason*

έννοια του δημοσίου δικαίου που σχετίζεται άμεσα με την ιδέα αυτή συνδέεται και με το δίπολο δίκαιο εξ ελευθερίας / δίκαιο εξ αναγκασμού το οποίο φαίνεται να είναι αντινομικό. Επομένως μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο καντιανής σκέψης δεν είναι παράλογο να σκεφτούμε ή να φανταστούμε μια ακόμα καντιανή αντινομία. Ίσως η αντινομία της ελευθερίας καλύπτει κατά κάποιο τρόπο την ιδέα του *κοινωνικού συμβολαίου* αφού πραγματεύεται την θέση / αντίθεση που σχετίζεται με τον αναγκασμό και την ελευθερία. Αλλά αν ίσως επεκτείνουμε το *κοινωνικό συμβόλαιο* στα κράτη, με τρόπο κοσμοπολίτικο όπως αναφέρει ο Καντ, όπου προφανώς δεν υπάρχει αλλά μοιάζει να είναι επιθυμητός στόχος, τότε η αντινομία που φαίνεται να αναδύεται είναι η εξής : διαρκής πόλεμος / αιώνια ειρήνη. Μια πρώτη και αυθόρμητη ανάλυση μας οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως η αναγκαιότητα και η αξία του πολέμου μπορούν να τεκμηριωθούν με βάση την εμπειρία, αλλά όχι με βάση τον Λόγο. Αντίθετα, η αξία της ειρήνης μπορεί να τεκμηριωθεί τόσο με την εμπειρία όσο και με τον Λόγο. Πράγματι, φαίνεται μάλλον παράξενο να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ του πολέμου, αλλά ο ίδιος ο Καντ μέσα από κείμενό του έδωσε επιχειρήματα υπέρ της αξίας του πολέμου έναντι της ειρήνης : «Ακόμη και ο πόλεμος, όταν διεξάγεται με τάξη και ιερό σεβασμό για τα δικαιώματα των πολιτών, έχει καθ' εαυτόν κάτι υψηλό και καθιστά τόσο υψηλότερη τη νοοτροπία του λαού, ο οποίος τον διεξάγει με αυτόν τον τρόπο, σε όσο περισσότερους κινδύνους είχε εκτεθεί και τους οποίους είχε αντεπεξέλθει με θάρρος. Ενώ αντιθέτως, μια μακρά ειρήνη καθιστά συνήθως κυρίαρχο απλώς το πνεύμα του εμπορίου, αλλά μαζί με αυτό και τη χαμηλή ιδιοτέλεια, τη δειλία και την τρυφηλότητα και υποβιβάζει τη νοοτροπία του λαού».¹⁰⁴ Ξέρουμε όμως με βεβαιότητα πως ο Καντ επιχειρηματολόγησε πολύ περισσότερο υπέρ μιας σταθερής ειρήνης, χαρακτηριστικότερο είναι το απόσπασμα στον επίλογο του πρώτου μέρους της *Μεταφυσικής των Ηθών* : « Μπορούμε να πούμε ότι η θέσπιση τούτη της καθολικής και διαρκούς ειρήνης αποτελεί όχι μόνο ένα μέρος αλλά ολόκληρο τον τελικό σκοπό της θεωρίας του δικαίου εντός των ορίων του Λόγου και μόνο ... ».¹⁰⁵ Έτσι, παρόλο που για τον Καντ φαίνεται ότι ο Λόγος βρίσκεται σε κάποιο βαθμό σε σύγκρουση με τον εαυτό του, σε ολόκληρο το έργο του και ιδιαίτερος στο ομώνυμο δοκίμιο του για την *Αιώνια Ειρήνη* αποκαλύπτει τόσο την αγάπη του όσο και την αφοσίωσή του σε αυτήν.

¹⁰⁴ Καντ Ι, *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* [5 : 107] (σελ 185)

¹⁰⁵ Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, [6:355] (σελ 196)

Ο Χανς Ράιχενμπαχ προσπαθώντας, ως θετικιστής, να βρει ένα σίγουρο δρόμο για την αλήθεια, άρα και την φιλοσοφία, αναφέρει πως θα πρέπει να είμαστε πάντα σε εγρήγορση ώστε να αναγνωρίζουμε την άγνοια ως άγνοια και το λάθος ως λάθος γιατί έτσι οδηγούμαστε σταθερά προς την αλήθεια.¹⁰⁶ Ο Καντ σίγουρα προηγήθηκε του Ράιχενμπαχ στον δρόμο αυτό, αλλά αναγνώρισε επίσης πως οι άνθρωποι συχνά δεν προσέχουν μόνο το δρόμο που είναι ακριβώς μπροστά τους αλλά κοιτάζουν και πιο μακριά. Για τον Καντ, οι ιδέες του Λόγου μας είναι απαραίτητες για να βλέπουμε πιο μακριά. Αν όμως καμία φορά προκύπτει αντινομία, είναι ίσως γιατί έτυχε να καταπιαστούμε, μπορεί με λάθος τρόπο, με μια σημαντική ιδέα.

*ἔστι παιδάριον ἐν ᾧδε...*¹⁰⁷

¹⁰⁶ Reichenbach, H., *The rise of scientific philosophy*. (σελ 326)

¹⁰⁷ Κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο ΣΤ 9

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Aumann, Robert. *Nash equilibria are not self-enforcing* στο *Economic Decision Making: Games, Econometrics and Optimisation*, Gabszewicz, J. J., J.-F. Richard & L. A. Wolsey (επιμ.), 201-206. Amsterdam: Elsevier 1990
- Binmore, Ken. *Fairness as a natural phenomenon*. 2009
<https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/14995/1/14995.pdf>.
- Binmore, Ken. *Natural justice*. Oxford university press, 2005.
- Boucher, David, and Paul Kelly. *The social contract from Hobbes to Rawls*. Routledge, 2003.
- Camerer, Colin F. *Behavioral game theory: Experiments in strategic interaction*. Princeton university press, 2011.
- Cassirer, Ernst, *Καντ: Η ζωή και το έργο του*, μετάφραση Σταμάτης Δ. Γερογιωργάκης, Αθήνα: Ίνδικτος, 2001
- De Waal, Frans HG. *Primates and philosophers: How morality evolved*. Princeton University Press, 2006.
- Durant, Will. *Story of philosophy*. Simon and Schuster, 1961.
- Feldman, F.. «The Naturalistic Fallacy: What It Is, and What It Isn't.» στο N. Sinclair (επιμέλεια) *The Naturalistic Fallacy* , σελ. 30-53. Cambridge: Cambridge University Press. 2018
- Fosco, Constanza, and Friederike Mengel. *Cooperation through imitation and exclusion in networks*. στο *Journal of Economic Dynamics and Control* 35.5 σελ 641-658, 2011
- Gauthier, David. *Morals by agreement*. Clarendon Press, 1987.
- Kant, Immanuel, *Critique of pure reason*. Μετάφραση J. M. D. Meiklejohn, London: JM Dent, 1934. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/4280/pg4280-images.html>
- Kant, Immanuel, *Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime and Other Writings*. Ed. Frierson Patrick and Guyer Paul, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Kant, Immanuel, «Απάνω Στο Κοινό Απόφθεγμα: «Τούτο Μπορεί Να Είναι Ορθό Στη Θεωρία, Αλλά Για Την Πράξη Δεν Ισχύει», μετάφραση Ε. Παπανούτσος, στο *Δοκίμια*, Εκδόσεις Δωδώνη 1971.

Kant, Immanuel, *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο, Κ. Ανδρουλιδάκης Ηράκλειο: ΠΕΚ 2017

Kant, Immanuel, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μετάφραση, σημειώσεις, επιλεγόμενα, Κ. Ανδρουλιδάκης Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 2004.

Kant, Immanuel, *Κριτική της Κριτικής Δύναμης, Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια*, Κ. Ανδρουλιδάκης Αθήνα: ΙΔΕΟΓΡΑΜΜΑ 2002

Kant, Immanuel, *Κριτική του Καθαρού Λόγου : Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία*, μετάφραση, σχόλια, εισαγωγή, Α. Γιανναράς Αθήνα 1979 .

Kant, Immanuel, *Κριτική του Καθαρού Λόγου : Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία*, μετάφραση, εισαγωγή, παρατηρήσεις, Μ. Δημητρακόπουλος (3^η Έκδοση) Αθήνα 2006 .

Kant, Immanuel, *Μεταφυσική των ηθών*, μετάφραση, σημειώσεις, επιλεγόμενα, Κ. Ανδρουλιδάκης Αθήνα: Σμίλη 2013 (& ανατύπωση).

Kant, Immanuel, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, μετάφραση, εισαγωγή, υπόμνημα, Γ. Πίσσης Αθήνα :Εκδόσεις Νήσος 2012

Kant, Immanuel. *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*, μετάφραση Γ. Τζαβάρας Αθήνα: Δωδώνη 1982.

Kant, Immanuel. *Προς την αιώνια ειρήνη: Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*. Μετάφραση Κ. Σαργέντης. Αθήνα : Πόλις 2006

Locke, John. *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*. Μετάφραση Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, Αθήνα : Πόλις 2010

Moore, G. E. *Principia Ethica*. Cambridge University Press, 1903. (Ανακτήθηκε από το Gutenberg Project : <https://www.gutenberg.org/files/53430/53430-h/53430-h.htm>)

Nowak, Martin A. *Evolutionary dynamics: exploring the equations of life*. Harvard university press, 2006.

Reichenbach, Hans. *The rise of scientific philosophy*. University of California Press. 1963

Roemer, John E. *How We Cooperate*. Yale University Press, 2019.

Rohlf, Michael. «The ideas of pure reason», στο *The Cambridge companion to Kant's Critique of pure Reason* σελ 190-209 .Cambridge , 2010.

Skyrms, Brian. *The stag hunt and the evolution of social structure*. Cambridge University Press, 2004.

Sorell, Tom, and P. Springborg. *Hobbes's moral philosophy*. Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan. 2007.

Spinoza, Baruch, *Πολιτική Πραγματεία* μτφ. Στυλιανού, Εκδόσεις Πατάκη, 2013

Spinoza, Benedictus. *Theological-Political Treatise*. Gebhardt Edition. Μετάφραση Shirley, 2^η έκδοση. Cambridge: Hackett, 2001.

White, Mark D. *Kantian Ethics and the Prisoners' Dilemma*. στο *Eastern Economic Journal* 35 σελ 137-143. 2009

Βαρουφάκης, Γιάνης. *Θεωρία παιγνίων*. Gutenberg, 2007

Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* , Φίλοι Επικούρειας Φιλοσοφίας, 2017

<http://www.epicuros.gr/books/KYRIAI%20DOXAI.pdf>

Πλάτων, *Πολιτεία*, Μετάφραση Σκουτερόπουλος Ν.Μ., Εκδόσεις Πόλις, 2007.

Ρουσσώ, Ζαν – Ζακ, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, Μετάφραση Αλεξίου - Καναγκινη Μέλπω, Αθήνα : Σύγχρονη Εποχή, 2010.

Ρουσσώ, Ζαν – Ζακ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Μετάφραση Γρηγοροπούλου Βασιλική και Σταϊνχαουερ Αλβέρτος, Αθήνα: Πόλις, 2004.

Σαγκριώτης, Γ. *Σκοποί χωρίς προθέσεις. Φιλοσοφία και βιολογία στη σκέψη του Καντ* στο περιοδικό *Δευκαλίων* Τευχος 36/1-2 , σελ 105-128, Αθήνα 2022

Σταματόπουλος, Γ. *Θεωρία παιγνίων*. Κάλλιπος Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. <https://hdl.handle.net/11419/3007>

Στυλιανού, Άρης. *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου*. Αθήνα: Πόλις, 2006.

Χομπς Τόμας, *Λεβιάθαν*, εισαγωγή Αιμίλιος Μεταξόπουλος, μτφρ: Αιμίλιος Μεταξόπουλος, Γρηγόρης Πασχαλίδης, Γνώση, 1989.